

Dzięciołowski, Stanisław

Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego program w latach 1906-1908

Przegląd Historyczny 60/1, 45-73

1969

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

STANISŁAW DZIECIOŁOWSKI

Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego program w latach 1906—1908

Zrzeszenia rolnicze na ziemiach polskich odgrywały w początkach XX w. znaczną rolę, zwłaszcza w życiu gospodarczym. Obok polityki rolnej, prowadzonej w interesach swych członków, podejmowały także działalność społeczną, a nawet — zależnie od warunków istniejących w państwie zaborczym — pewne funkcje polityczne. W procesie tworzenia kapitalistycznych asocjacji rolniczych zabór rosyjski był chronologicznie spóźniony wobec pozostałych.

Geneza organizacyjna Centralnego Towarzystwa Rolniczego sięga lat 1890—1901 czyli powstania Sekcji Rolnej, a następnie terenowych Towarzystw Rolniczych. Przy analizie genezy linii programowej wypadnie sięgnąć jeszcze głębiej w przeszłość, do Towarzystwa Rolniczego z lat 1858—1861, na którego tradycje CTR się powoływało. Koncepcje programu gospodarczego organizacji rolniczej przeszły w latach 1864—1906 poważną ewolucję; wydarzenia polityczne dwóch lat poprzedzających utworzenie CTR miały decydujący wpływ zwłaszcza na program społeczny.

Od strony formalnej punktem wyjścia jest ukaz z marca 1906 r. dający podstawy do legalizacji Towarzystwa, co nastąpiło w listopadzie tegoż roku. W 1907 r. kształtują się organa centralne oraz dokonuje się integracja towarzystw terenowych i kółek rolniczych. Cały ten system zaczyna funkcjonować w pierwszym półroczu 1908 r. i tę datę można przyjąć jako zamykającą okres powstania CTR.

Centralne Towarzystwo Rolnicze nie ma dotychczas swej monografii, poza własnymi wydawnictwami jubileuszowymi¹. Pewne okresy jego rozwoju uwzględnili w swych pracach, chociaż mało krytycznie, badacze stosunków rolniczych i dziejów wiedzy agronomicznej². W najnowszych

¹ *Zeszyt Jubileuszowy Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim*, „Gazeta Rolnicza” 1917, nr 24; *Dwudziestolecie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Warszawie 1907—1927*, Warszawa 1927; *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” (1861—1935)*, pod red. J. Lutosławskiego, t. I—II, Warszawa 1938.

² *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego. Zbiór wiadomości o stanie i warunkach rozwoju rolnictwa na ziemiach Królestwa Polskiego w dobie przedwojennej*. Praca zbiorowa opracowana pod ogólnym kierunkiem St. Janickiego, Warszawa 1918; S. Surzycki, *Rozwój wiedzy rolniczej w Polsce*, Kraków 1928; A. Żabko-Potopowicz, *Stulecie działalności ziemiaństwa polskiego 1814—1914*, Warszawa 1929. Autorzy ci opierają się głównie na źródłach drukowanych, traktując bądź stronę rolniczo-fachową, jak Surzycki, bądź działalność gospodarza i jej wyniki, na co zwrócili uwagę Janicki i Żabko-Potopowicz. Wiele materiału informacyjnego znaleźć można w artykułach dotyczących organizacji rolniczych, napisanych jeszcze przed 1914 r.; St. Dzierzbicki, *Stowarzyszenia rolnicze w Królestwie Polskim*, „*Ekonomista*” 1902, zesz. III—IV; 1909,

opracowaniach z zakresu historii politycznej spotyka się omówienie pewnych aspektów działalności zewnętrznej i powiązań politycznych CTR³. Brak natomiast analizy struktury wewnętrznej Towarzystwa i jego wielokierunkowych funkcji jako organizacji gospodarczej, a zarazem stowarzyszenia społecznego i fachowo-zawodowego. W określonych warunkach ustrojowych CTR dążyło ponadto do pełnienia roli inicjatora i realizatora w zakresie ustawodawstwa rolnego, zabiegając u władz rosyjskich, także i w Dumie, o zatwierdzenie projektów prawodawczych. Usiłowało wreszcie wykonywać funkcje organizacji samorządowej w rolnictwie, przejmując subwencje państwowe na cele rolnicze w Królestwie. Program i praktyka gospodarcza zostały dostosowane do potrzeb folwarku kapitalistycznego i towarowego gospodarstwa chłopskiego, a nie do interesów własności największej. Na program społeczny wywarły wpływ z jednej strony ruch chłopski w 1905—1907 i nacisk sił lewicowych w ogóle, z drugiej — podporządkowanie się linii politycznej endencji przy pewnym kompromisie z konserwą ziemiańską. W tych warunkach powstał patronat nad kółkami chłopskimi i walka na tym odcinku z samodzielnym ruchem ludowym. Wszystkie te elementy wystąpiły już w okresie powstawania CTR w latach 1906—1908, co jest przedmiotem niniejszych rozważań.

Zespół archiwalny CTR w Archiwum Akt Nowych zawiera zasadniczy materiał do dziejów wewnętrznych Towarzystwa i jego polityki gospodarczo-społecznej⁴. Uzupełniają go akta działaczy (np. Stanisława Dzierżbickiego). Formalno-prawną stronę utworzenia i działalności CTR oraz innych organizacji rolniczych obrazują źródła proveniencji państwowej zawarte w zespołach generał-gubernatora warszawskiego, Urzędu d.s. Stowarzyszeń Guberni Warszawskiej, warszawskiego oberpolicmajstra. W stosunku do terenowych towarzystw i kółek analogiczne materiały zawierają akta gubernatorów, rządów gubernialnych, zarządów żandarmerii i inne. Wykorzystano też źródła drukowane, zwłaszcza „Sprawozdania” (od 1911 r.: „Roczniki”) CTR, wreszcie prasę.

Geneza organizacyjna i podstawy prawne utworzenia CTR

Działacze ziemiańscy Królestwa podejmowali w ostatnim 30-leciu XIX wieku próby utworzenia rolniczej organizacji gospodarczej albo chociażby stowarzyszenia fachowego o szerszym zasięgu, lecz zamiary te spotykały się z oporem władz rosyjskich. Władze te motywowały swe stanowisko brakiem przepisów prawnych. Na Litwie, Białorusi i Ukrainie działały Gubernialne Towarzystwa Rolnicze z licznym udziałem miejscowych ziemian — Polaków, jednak status prawny tych towarzystw nie

zesz. IV; C. Łagiewski, *Kooperacja rolnicza w Królestwie Polskim*, „Ekonomista” 1905, t. I, z. II; M. Kiniorski, *Les sociétés agricoles en Pologne. Rapport au I-er Congrès international des Associations Agricoles et de la démographie rurale*, Bruxelles 1910 i in.

³ Politykę agrarną Koła Polskiego i endencji oraz powiązania CTR z Kołem omawia Z. Łukawski, *Koło Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906—1909*, Wrocław 1967, Studium M. Wierzchowskiego, *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, Warszawa 1966 rozpatruje m.in. analogiczne problemy w odniesieniu do okresu późniejszego, zawiera jednak liczne retrospekcje.

⁴ Por. A. Ajnenkiel i M. Wrzowska, *Polskie organizacje rolnicze w latach 1886—1939 i ich akta w Archiwum Akt Nowych w Warszawie*, „Archeion” t. XXVIII, 1958, s. 47—73.

mógł być zastosowany w Królestwie. Tutaj całokształt polityki agrarnej i gospodarczej znajdował się w rękach administracji carskiej i do 1905 r. ten stan rzeczy niewiele się zmienił. Działalność istniejącego od 1825 r. Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego obejmowała jeden tylko z aspektów polityki agrarnej obozu ziemiańskiego (jeśli traktować TKZ pod tym kątem): obronę stanu posiadania. Powstała w latach 1887—1890 Sekcja Rolna przy Warszawskim Oddziale Towarzystwa Popierania Rosyjskiego Przemysłu i Handlu stała się ośrodkiem dyskusji inicjującym szereg poczynań zawodowych i społecznych. Sekcja, mimo nazwy będąca instytucją polską, zastępowała w wielu zakresach nie istniejące towarzystwo centralne, jednak jej ramy statutowe i warunki zewnętrzne nie zezwalały na działalność ogólnokrajową.

Warunki do powstania zrzeszeń terenowych formowały się także przez rozwój stosunków kapitalistycznych w rolnictwie. Szereg potrzeb w zakresie zaopatrzenia i zbytu powodował konieczność utworzenia organizacji handlowych opartych na kapitale właścicieli ziemskich. Takie instytucje mogły powstać najprędzej, jeśli chodzi o warunki prawne. W 1896 r. ze strony Sekcji Rolnej podjęto próbę utworzenia syndykatu rolniczego obejmującego 10 guberni Królestwa⁵, ale wobec trudności prawnych i technicznych sprawa odwlekała się aż do wydania w 1897 i 1898 r. ustaw o spółkach (syndykatach) i towarzystwach rolniczych.

Ustawa o syndykatach określała ich cele jako działalność handlową w dziedzinie zaopatrzenia rolnictwa i zbytu produktów rolnych oraz działalność pożyczkową pod zastaw towarów, zezwalała na tworzenie filii i przemysłowych zakładów przetwórczych⁶. Natomiast ustawa z 1898 r. dotycząca towarzystw określała cele tychże jako pracę nad „rozwojem i doskonaleniem się rolnictwa i przemysłu wiejskiego”. Dawało to uprawnienia do badań naukowych, popularyzacji wiedzy rolniczej, prowadzenia placówek doświadczalnych, organizowania wystaw i konkursów. Jednakże każde towarzystwo mogło działać tylko w ramach jednej guberni i podlegało w sprawach administracyjnych władzom gubernialnym. W sprawach rolniczych podlegały one resortowi rolnictwa, zwłaszcza w zakresie zatwierdzania ustawy, składania sprawozdań rocznych itp., ale otrzymywały też prawo „przedstawiania Ministrowi Rolnictwa i Dóbr Państwa potrzeb rolnictwa w dziedzinie swoich czynności i znoszenia się w swoich sprawach z miejscowymi instytucjami”⁷.

Ustawa o syndykatach zezwalała w § 43, obok działalności handlowej, na urządzenie zebrań i narad rolniczych, natomiast ustawa o towarzystwach zezwalała w § 3 na zakładanie spółek rolniczych. Powstające od 1899 r. organizacje opierały się bądź na jednej, bądź na drugiej ustawie. W kwietniu 1899 r. utworzono pierwszy syndykat — Towarzystwo Rolnicze Guberni Siedleckiej, w maju tego roku — Kieleckie Towarzystwo

⁵ AAN, Akta St. Dzierzbickiego 15 — Projekt Syndykatu Rolniczego Królestwa Polskiego.

⁶ „Najwyżej zatwierdzona Uchwała Komitetu Ministrów o zatwierdzeniu ustawy normalnej spółek (syndykatów) rolniczych”, podpisana 30 maja, opublikowana 16 września 1897 (st.st.) wraz z wzorcową ustawą normalną syndykatów. Polskie tłumaczenie wg *Zbioru Praw Obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego*, seria II, t. XVI, 1897, poz. 236, s. 237—273.

⁷ „Najwyżej zatwierdzona uchwała Komitetu Ministrów o zatwierdzeniu ustawy normalnej dla miejscowych towarzystw rolniczych” wraz z ustawą normalną towarzystw podpisaną przez cara 13 lutego, opublikowana 16 czerwca 1898 (st.st.). Tłumaczenie polskie wg *Zbioru praw*, seria II, t. XVII, 1898, poz. 156, s. 751—777.

Rolnicze w oparciu o ustawę z 1898 r. czyli towarzystwo *sensu stricto*⁸. W 1899 r. powstały syndykaty w Radomiu, Lublinie, Kaliszu i towarzystwo rolnicze w Łomży, w 1900 r. syndykaty w Warszawie i Piotrkowie oraz towarzystwo w Suwałkach, w 1901 r. towarzystwo w Płocku. W ten sposób obszar Królestwa objęty został organizacjami terenowymi, po jednej w każdej guberni, gdyż władze nie chciały zarejestrować w jednym okręgu gubernialnym równocześnie towarzystwa i syndykatu. Gdy w 1904 r. zaistniała możliwość powstawania syndykatów o zasięgu mniejszym niż teren guberni, utworzono je w Płocku, Rypinie i Mławie, a w 1905 r. syndykat w Ciechanowie. Szersza praca fachowa i społeczna w syndykatach okazała się utrudniona. Wykorzystując pewną zmianę w przepisach prawnych syndykaty gubernialne, z wyjątkiem siedleckiego i warszawskiego, przeprowadziwszy formalną likwidację operacji handlowych zmieniły swą kwalifikację prawną stając się towarzystwami rolniczymi. Przy towarzystwach utworzono oddziały handlowe bądź biura komisowo-handlowe, które przejęły komercyjną dziedzicę działalności.

Towarzystwa gubernialne i syndykaty, chociaż przejawiały tendencje do zachowania swej odrębności, odczuwały jednak brak organizacji koordynującej ich działanie. Funkcję takiego ośrodka starała się spełniać Sekcja Rolna, w praktyce głównie od strony agrotechnicznej. W latach 1901—1904 liczba członków Sekcji wzrosła z 428 do 611, zorganizowanych w 18 delegacjach specjalistycznych⁹.

O ile w pierwszych latach swego istnienia Sekcja usiłowała — raczej bezskutecznie — występować do władz z projektami prawnymi, o tyle za prezesury Tadeusza Kowalskiego (od 1896 r.), a zwłaszcza Stanisława Chełchowskiego (od 1900 r.) zogniskowała swą działalność na sprawach pracy fachowej i oświaty rolniczej. Szczególne starania okazywano w kierowaniu stacjami rolniczo-doświadczalnymi, jak w Sobieszynie, następnie w Kutnie i Ciechanowie oraz w prowadzeniu różnych prac badawczych i popularyzowaniu ich wyników. Działając w kręgu własności folwarcznej Sekcja Rolna rozszerzyła jednak swe zainteresowania na rozwój gospodarki chłopskiej oraz na warunki bytu chłopstwa, robotników rolnych i oficjalistów dworskich. Przy współudziale Sekcji powstały towarzystwa: mleczarskie i melioracyjne, a także ubezpieczeniowe — od ognia „Snop” i od gradobicia „Ceres”, wreszcie związki hodowlane. W ten sposób powstające CTR dysponowało gotową siecią samodzielnych krajowych instytucji rolniczych.

⁸ Ustawa pierwszego w Królestwie syndykatu — Siedleckiego TR, zatwierdzona przez Ministra Rolnictwa i Dóbr Państwa w lutym 1899 r. przewidywała przyjmowanie na członków osób fizycznych i prawnych zajmujących się rolnictwem po wniesieniu 10 rb. wpisowego i jednego lub więcej 100-rublowych udziałów. Od ilości wniesionych udziałów uzależniona była ilość posiadanych przez członka głosów na zebraniach, od 1 do 4. Syndykat siedlecki liczył w 1900 r. — 169 członków, w 1907 r. — 264. Założycielem był Włodzimierz ks. Czetwertyński, w 1908 r. prezesurę sprawował jego syn Seweryn. Por. *Ustawa Towarzystwa Rolniczego Guberni Siedleckiej*, Siedlce 1910; *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Rolniczego Guberni Siedleckiej za czas od 1 stycznia do 1 grudnia 1909*, Warszawa 1910. Ustawę Kieleckiego TR, jako pierwszego w Królestwie wzorowano na ustawie Tow. Rolniczego w Mińsku Białoruskim. O zatwierdzenie ustawy zabiegano w Petersburgu jeszcze w 1896 r., ale bezskutecznie. Po pewnych zmianach statut Towarzystwa zatwierdzono w Ministerstwie w październiku 1898 r. Por. S. Bor-kiewicz, *Historia organizacji społeczno-rolniczych w Województwie Kieleckim (1898—1933)*, Kielce 1934.

⁹ *Prace Sekcji Rolnej*. Dodatek bezpłatny do „Gazety Rolniczej”, Warszawa 1890—1906.

Rolę ośrodków informacyjnych spełniały też czasopisma, które publikowały prace i głosy dyskusyjne we wszystkich dziedzinach dotyczących rolnictwa i wsi: „Gazeta Rolnicza” i jej zespół redakcyjny ze Stanisławem Wrońskim i Stanisławem Chaniewskim, warszawskie „Słowo” i „Ekonomista”. Wśród ziemian działających w wymienionych organizacjach, łącznie z Towarzystwem Kredytowym Ziemskim i wśród członków redakcji czasopism przeważali przedstawiciele zachowawczych ugrupowań politycznych jak sędziwy Ludwik Górski i Józef Jeziorański oraz Stanisław Chaniewski, bracia Gabriel, Stefan i Mściśław Godlewscy. Obok nich wyrastała grupa aktywizujących się członków Ligi Narodowej i organizacji kierowanych przez endecję jak Stanisław Chełchowski, Stanisław Dzierzbicki, Stefan Dziewulski, Marian Kiniorski, Jan Stecki, Władysław Grabski. W okresie rewolucji, gdy powstawało CTR, linie podziału politycznego zaznaczyły się wyraźnie.

Zmiana polityki caratu wobec społeczeństwa po wybuchu rewolucji przyniosła w tzw. okresie konstytucyjnym szereg ustępstw, m.in. ukaz o towarzystwach i związkach z 4/17 marca 1906 r. Ukaz wydany w myśl obietnic swobody zrzeszania się, zawartych w manifestie październikowym z 1905 r., stwarzał nową sytuację prawną w tej dziedzinie. Rozróżniano towarzystwa i związki towarzystw, określone zostały ich kwalifikacje prawne i zasady rejestracji¹⁰.

Szkic ustawy i profil organizacyjny centralnego towarzystwa był w ogólnych zarysach przygotowany od kilku lat. W czerwcu 1906 r. grono założycieli pod kierunkiem Dzierzbickiego i Chaniewskiego, porozumiewawszy się uprzednio z towarzystwami gubernialnymi, opracowało projekt ustawy CTR dostosowany do aktualnych wymagań prawnych i wystąpiło z prośbą o zarejestrowanie. Warszawska Komisja Gubernialna d.s. Towarzystw i Związków na posiedzeniu 11/24 sierpnia podanie oddaliła, motywując to naruszeniem punktu 21 ustawy o stowarzyszeniach. Nowa wersja ustawy CTR, obszerniejsza i precyzyjniejsza paragrafy budzące zastrzeżenia władz (raczej formalne) została zaakceptowana i Towarzystwo zalegalizowano na podstawie postanowienia Urzędu d.s. Stowarzyszeń Guberni Warszawskiej z 27 października/9 listopada 1906¹¹.

Ustawa głosiła, że CTR „ma na celu zespolenie usiłowań i prac rolników związanych w Towarzystwach rolniczych okręgowych dla podniesienia stanu rolniczego i gospodarstwa rolnego”, wyliczając przewidywane zadania i środki działania. Jako funkcję pierwszoplanową wymieniało reprezentowanie interesów gospodarki rolnej wobec władz ustawodawczych i wykonawczych. Dalej przewidywano „nadawanie ogólnego

¹⁰ „Imienny Ukaz Najwyższy o przepisach tymczasowych o towarzystwach i związkach”. Polskie tłumaczenie wg *Pierwszy rok konstytucji w państwie rosyjskim. Prawa wydane w okresie od 14 stycznia 1906 do 15 marca 1907 r.*, zebrał S. Godlewski, Warszawa 1907, s. 345—373.

¹¹ Jako oficjalny założyciel CTR występował Stanisław Dzierzbicki, radca Komitetu Tow. Kredytowego Ziemskiego. Spośród dalszych założycieli jako przedstawiciele TKZ występowali: Józef Jeziorański i Witold Marczewski z gub. piotrkowskiej, Stanisław Wroński z gub. warszawskiej, Aleksander Karszo-Siedlewski z gub. radomskiej, Mściśław Godlewski z gub. kieleckiej, Władysław Gawroński z gub. suwalskiej. Siedmiu założycieli pełniło funkcje prezesów Towarzystw Gubernialnych: Stanisław Chełchowski — plockiego, Aleksander Makowski — siedleckiego, Wojciech Wyganowski — kaliskiego, Juliusz Florkowski — lubelskiego, Kazimierz Kiślański — łomżyńskiego, Tomasz hr. Połocki — suwalskiego, Juliusz hr. Tarnowski — radomskiego. Ponadto wśród założycieli znajdowali się: Stanisław Chaniewski z gub. plockiej, Antoni Bieliński z gub. radomskiej i Michał Natanson z gub. warszawskiej. Chełchowski i Chaniewski reprezentowali zarazem Sekcję Rolną jako jej prezes i wiceprezes.

kierunku produkcji rolniczej kraju”, wytyczanie specjalizacji lokalnych oraz oddziaływanie na sferę stosunków handlowo-rolniczych i robotniczych. W tych zakresach zapowiadano inicjatywę prawodawczą i „oświadczanie interesów rolniczych w stosunkach urzędowych”. Jako działalność organizacyjno-gospodarczą projektowano rozwijanie związków terenowych, stowarzyszeń zawodowych, kooperatyw i kółek włościńskich. Działalność społeczna miała polegać w głównej mierze na szerzeniu oświaty i popularyzacji nowoczesnych osiągnięć agrotechnicznych.

Członkostwo CTR uzyskiwało się poprzez wstąpienie do towarzystwa okręgowego; początkowo za takie uważane były już istniejące towarzystwa gubernialne. Członkowie tworzyli Ogólne Zebranie, organ o charakterze doradczym zwoływany raz do roku. Najwyższą instancją miała być Rada Główna, złożona z prezesów towarzystw terenowych oraz delegatów w liczbie 1 na 30 członków. Rada wybierała 12-osobowy Komitet oraz Prezydium złożone z prezesa, wiceprezesów, sekretarzy i zastępców sekretarzy. Uchwalanie budżetu miało należeć do Rady Głównej, sprawy wykonawcze, zarządzanie majątkiem i zakładami pozostawały w gestii Komitetu. Na zewnątrz, wobec władz i instytucji Komitet reprezentował tak CTR jak i w ogóle „interesy gospodarstwa rolnego w kraju”, jednak bezpośrednią i główną rolę odgrywać miał prezes i jego zastępcy.

Jako osoba prawna CTR mogło nabywać i sprzedawać nieruchomości, uzyskiwać środki finansowe ze składek i dotacji, prowadzić bibliotekę fachową, gromadzić materiały dla celów naukowych i historycznych¹².

Ustawa przewidywała więc sferoderowanie w miarę możliwości wszystkich organizacji, w skład których wchodzić producenci rolni. Właśnie jako stowarzyszenie producentów CTR miało reprezentować całe rolnictwo Królestwa, z zastrzeżoną nieomal monopolistyczną wyłącznością w tym zakresie. W interesie członków miała być prowadzona polityka gospodarcza, oddziaływanie na rynek towarowy i rynek pracy. Nie było w ustawie mowy o łączeniu się ze stowarzyszeniami pracowników rolnych niższego szczebla, tym bardziej z robotniczymi. Zapowiadane „współdziałanie regulacji i poprawie stosunków służbowych i robotniczych” oraz „zajęcie się losem” nie przewidywało udziału tych zainteresowanych. Szereg postanowień ustawy wytyczał linię działalności fachowo-zawodowej i stanowił o drugiej, nie mniej ważnej funkcji Towarzystwa, jako ośrodka kształcenia fachowego wszystkich szczebli, centrum dyspozycyjnego doświadczalnictwa i prac badawczych, forum wymiany myśli zawodowej. Działalność oświatowa i popularyzatorska skierowana była w założeniach głównie na wieś w celu racjonalizacji gospodarstwa drobnej własności. Jeszcze przed 1905 r. głosy bardziej śmiałe z kręgów ziemiańskich postulowały aktywność w tym zakresie i poszukiwanie własnych inicjatyw w rozwiązywaniu zagadnień¹³.

Otwarcie zalegalizowanego CTR poprzedziły wydarzenia mające wpływ na zakres i kierunek praktycznej działalności.

¹² *Ustawa Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1907, druk „Gazety Rolniczej”. Egzemplarze oryginalne pierwszej wersji ustawy oraz tekstu zatwierdzonego, w jęz. rosyjskim: AGAD, USGW 99, k. 1—6; kopia: WAP Warszawa, AWO 242.

¹³ Wyrażał to m.in. Władysław Grabski: „...sprawować powinniśmy cywilizacyjne przodownictwo ludności, od nas ekonomicznie zależnej. Ogólna myśl tego punktu tkwi w ideałach szlacheckich”. (Wł. Grabski, *Rola społeczna obywatelstwa wiejskiego, W naszych sprawach* t. I, Warszawa 1899, s. 23—28). Podobne myśli wykladał w swej pracy, pisanej m.in. w związku ze staraniami o utworzenie CTR: *Historia Towarzystwa Rolniczego* t. I—II, Warszawa 1904.

Kwestia agrarna a program społeczny

Staraniom o utworzenie centralnej organizacji rolniczej towarzyszyły, mające już wieloletnią historię, dyskusje na temat jej zadań i polityki agrarnej. W dyskusjach tych na plan pierwszy wysuwano postulaty gospodarcze, zwłaszcza intensyfikacji produkcji oraz aktywnej działalności fachowej i społeczno-oświatowej, upatrując w tym przeciwwagę wobec żądań radykalnych reform struktury własności. Istniejące stowarzyszenia zarysowały wytyczne w zakresie podniesienia dochodowości gospodarstw folwarcznych, także i większych chłopskich, których postępowaniem zainteresowano się. Jednak sprawa pilnych dla całej wsi reform zasadniczych: likwidacji serwitutów, a zwłaszcza sprawa parcelacji schodziła na plan zdecydowanie dalszy. Rewolucja 1905 r., przebieg debaty agrarnej w I Dumie i wystąpienie na widownię polityczną samodzielnego ruchu ludowego wywołały wśród ziemiaństwa obawę rozwiązania kwestii agrarnej drogą wywłaszczenia większej własności, aż do jej całkowitej likwidacji, do czego — ogólnie biorąc — sprowadzały się postulaty radykalne frakcji trudowników. Nawet przy pozostawieniu w jakiejś postaci własności większej jej przedstawiciele zauważali poważną groźbę wyeliminowania ziemiaństwa ze społecznego życia wsi. W toku rewolucji wysunęła się kwestia własnej reprezentacji politycznej, sojuszków i udziału w działających stronnictwach, które broniłyby również interesów ziemian. Postawa Koła Polskiego w I Dumie, w szczególności brak aktywnego przeciwstawiania się projektom wywłaszczenia — została przyjęta w sferach ziemiańskich jak najgorzej. Nieliczne tylko głosy okazywały zrozumienie dla polityki posłów polskich, traktując ją jako pewnego rodzaju zło konieczne lub wybieg taktyczny i wyrażając zrozumienie dla argumentów, jakimi posłowie ci bronili swego postępowania¹⁴.

Najbardziej zachowawcze pozycje reprezentowały kręgi związane ze Stronnictwem Polityki Realnej. W redakcji „Słowa” powstała myśl skonkretyzowania postulatów i programu agrarnego, początkowo formułowanego w kategoriach defensywnych. Znalazło to wyraz w zorganizowaniu tzw. Zjazdu w Sprawie Agrarnej lub Zjazdu Rolnego, który obradował w Warszawie w sali Stowarzyszenia Techników 27—29 listopada 1906. Zjazd poprzedzony był akcją ankietową „Słowa” na temat dyskutowanej w Dumie zasady przymusowego wywłaszczenia. Pytania ankiety dotyczące potrzeby i zasad prawnych przymusowego wywłaszczenia w Królestwie i 9 „guberniach zachodnich” wywołały u ziemian i działaczy rolniczych, do których ankietą była głównie adresowana, odpowiedzi z za-

¹⁴ Arosz, N. D. *w pierwszej Dumie*, Warszawa 1907; S. Godlewski, *Wywłaszczenie przymusowe w Dumie i głos opinii w sprawie agrarnej*, Warszawa 1907; Wł. Grabski, *Koło Polskie, sprawa agrarna i ruch wolnościowy w Rosji*, Warszawa 1907; tenże, *Wywłaszczenie folwarków i program reform rolnych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1907; I. Humnicki, *Błędy Koła Polskiego w Pierwszej Dumie Państwowej*, Warszawa 1907; J. Jeziorański, *Koło Polskie w Petersburgu a wywłaszczenie*, Warszawa 1907; M. Kiniorski, „*Ziemia i Wola*”. *Notatki z debatów agrarnych w I Izbie Państwowej*, Warszawa 1906; tenże, *Zasada wywłaszczenia w programie agrarnym*, Warszawa 1907; Fr. Nowodworski, Wł. Tyszkiewicz, *Koło Polskie w pierwszej Izbie Państwowej Rosyjskiej*, Warszawa 1906; Wł. Studnicki, *Pierwsza Duma Państwowa i działalności naszych posłów*, Warszawa 1907. O stanowisku Koła Polskiego w I Dumie w kwestii agrarnej por. także Z. Łukawski, op. cit., s. 57—64.

sady negatywne, różniące się jedynie motywacją¹⁵. Zresztą istotę kwestii agrarnej, zwłaszcza przyczynę głodu ziemi przedstawiono w ankiecie w sposób zawężony i jednostronny, sugerując z góry odpowiedź krytyczną. Podkreślano zarazem odrębność stosunków agrarnych Królestwa i tzw. Kraju Zachodniego od stosunków agrarnych pozostałych części imperium. Było to związane z koncepcją autonomii Królestwa i rozszerzenia samorządu ziemskiego w „guberniach zachodnich” wraz z postulatem „samorządowego” rozwiązania kwestii agrarnej przez obszarników polskich¹⁶. W odpowiedziach, których nadeszło ogółem 201, w tym 60 szerzej rozwiniętych, publikowanych bieżąco w „Słowie”, argumentowano przeciwko wywłaszczeniu kategoriami prawnymi, moralno-religijnymi, załączano wywody historyczne i motywacje ekonomiczno-społeczne. Niewielka ilość odpowiedzi dopuszczała myśl o wywłaszczeniu, ale raczej w stosunku do ziemi państwowej, prywatnej natomiast w wypadku jej niewykorzystywania przez właściciela, lub wyjątkowo — ponad pewien limit powierzchni.¹⁷

W Zjeździe wzięło udział ponad 400 osób z Królestwa oraz ziem białoruskich i ukraińskich aż po Kijowszczyznę¹⁸. Ton nadawali przedstawiciele własności największej, toteż Zjazd stał się demonstracją postaw najbardziej konserwatywnych. Organizatorzy CTR i młodszy działacze ziemiańscy bądź zaznaczali swe odrębne zdanie, bądź zachowywali powściągliwość w tym gronie. Ustosunkowywano się w zasadzie tylko do postulatów agrarnych wyrażonych w Dumie, zaś ruchu rewolucyjnego

¹⁵ Kwestionariusz ankiety zamieściło „Słowo” w nr 183 z 9 lipca 1906, dodatek; odpowiedzi publikowane były w nr 218—317 z 1906 r. Por. także, *Ankieta w sprawie agrarnej i Zjazd Rolników w Warszawie dnia 27, 28 i 29 listopada 1906 r.*, Warszawa 1907, cz. I: Ankieta „Słowa”.

¹⁶ Żądania te zostały skonkretyzowane w deklaracji pt. *Program parlamentarnej grupy kresów zachodnich*, opublikowanej w nr 170 „Słowa” z 26 czerwca 1906. Program wskazywał na „różnice etnograficzne, kulturalne i ekonomiczne własności Kresów Zachodnich” i postulował „konieczność szerokiego samorządu krajowego, jako stopnia przejścia do ustroju autonomicznego”, wreszcie „rozwiązania sprawy rolnej na zasadach indywidualnych posiadania ... nie powstrzymując się, w razie potrzeby od obowiązkowego wywłaszczenia przy regulowaniu serwitutów i usunięciu szachownic z wynagrodzeniem według szacunku ... pozostawiając wypracowane stałych zasad miejscowym samorządom krajowym”.

¹⁷ W tym duchu odpowiedzieli: Czesław ks. Światopełk-Mirski z Siedleckiego, Stanisław Chrzanowski z Lubelszczyzny, Piotr Burkenberg z gub. mohyłowskiej. Te odpowiedzi dopuszczające myśl o częściowym wywłaszczeniu nie wykraczają poza kadecki projekt „42-ch”, przewidujący wywłaszczenie ziemi państwowej, apanażowej i klasztornej, ewentualnie częściowo prywatnej ziemi większych właścicieli. Przeciwnieństwem jest np. wypowiedź Zygmunta Wielopolskiego, zawierająca ponadto ostre akcenty antysocjalistyczne. Zastępują na uwagę głosy: Edwarda Woyniłłowicza z Białorusi, długoletniego prezesa Mińskiego Towarzystwa Rolniczego, Tadeusza Piłata, profesora Uniwersytetu Lwowskiego i polityka galicyjskiego, wreszcie ks. Wawrzyniaka, patrona Spółek Zarobkowych i Gospodarczych na W. Ks. Poznańskie, posła do sejmu pruskiego.

¹⁸ Tematyka sprowadzała się w zasadzie do kwestii agrarnej w Królestwie, obecność obszarników polskich z tzw. Kraju Zachodniego stanowiła wzmocnienie głosów konserwatywnych na Zjeździe. Oficjalnymi organizatorami byli: prezes Komitetu Tow. Kredytowego Ziemińskiego Włodzimierz ks. Czetwertyński, prezes posłów z Królestwa do Rady Państwa Józef Ostrowski, członek Rady Państwa bar. Leopold Kronenberg i Władysław hr. Potocki. Prezydium zaś stanowił: Ostrowski, posłowie do Rady Państwa Stanisław Łopaciński z gub. witebskiej i Konstanty Przewłocki z Królestwa oraz Marian Sokołowski i Gabriel Łuniewski, ziemianie z Królestwa. Na Zjeździe obecni też byli goście z pozostałych zaborów i przedstawiciele życia politycznego jak R. Dmowski i Z. Balicki.

w Królestwie i jego programów jak gdyby nie zauważono. Ankietę ogłoszono w czasie nasilenia debaty dumskiej, ale odpowiedzi nadsyłało już po rozwiązaniu Izby. Sam Zjazd przypadł bezpośrednio po ukazie z 9 listopada, wprowadzającym reformę agrarną w Cesarstwie drogą pozaparlamentarną z minimalnym naruszeniem interesów obszarnictwa. Równocześnie rząd tłumił drogą represji ruchy rewolucyjne chłopstwa.

Tak w odpowiedziach na ankietę, jak następnie w dyskusji na Zjeździe powtarzano opinie, że głód ziemi i cała związana z nim kwestia agrarna wynikała nie jako skutek niedostatecznych nadziałów reformy uwłaszczeniowej, lecz jest powodowana niedorozwojem pozarolniczych gałęzi produkcji i wypływającym stąd przeludnieniem wsi. Winiono całą zacofaną ekonomikę Rosji i niski stan techniczny, powoływano się na przykłady rozwoju kapitalistycznego rolnictwa Niemiec, Czech i innych krajów zachodnich. Z tej krytyki wyłoniły się dezyderaty odgórnjej likwidacji serwitutów, przeprowadzenia komasacji, utworzenia krajowego banku ziemskiego na miejsce rosyjskiego Banku Włościańskiego oraz uruchomienia kredytów długo- i krótkoterminowych dla drobnej własności. Całość wyłożyli bardziej metodycznie w swych referatach: Władysław hr. Potocki („Pogląd ogólny na stosunki i potrzeby agrarne”), Stefan Godlewski („Wywłaszczenie przymusowe w Dumie i głos opinii w sprawie agrarnej”) oraz Adam hr. Krasiński („O wywłaszczeniu ze stanowiska prawnego, etycznego i kulturalnego”) ¹⁹.

Dyskutanci ostro krytykowali postawę Koła Polskiego w debacie agrarnej I Dumy. Bronił jej zaproszony na Zjazd Roman Dmowski argumentami, że Koło po pierwsze — nie miało w tym zakresie żadnego konkretnego programu, po drugie — nie chciało sprawy agrarnej Królestwa Polskiego łączyć z tą kwestią w Rosji i po trzecie — przewidywało, że będzie ona rozstrzygnięta w sejmie krajowym ²⁰.

W odniesieniu do Królestwa Dmowski wypowiadał się za uregulowaniem „prawidłowej parcelacji” bez udziału Banku Włościańskiego i za wzmocnieniem kolonizacji wewnętrznej. Poparł go w tej sprawie Władysław Grabski, wskazując zarazem na trudności wynikające z konkurencji rolnictwa rosyjskiego. W odniesieniu do tzw. Kraju Zachodniego (czyli ziem białorusko-ukraińskich i litewskich) Dmowski zwracał uwagę głównie na narodową stronę problemu agrarnego ²¹.

Zjazd w ostatnim dniu obrad podjął rezolucję potępiającą projekty wywłaszczenia i popierającą „parcelację prawidłową”. Uchwalono ponadto postulaty w sprawie komasacji i w kwestii kredytów dla włościan: „...1. Uznając prawo własności za nienaruszalne... zebranie uważa, że przymusowe wywłaszczenie własności ziemskiej w celu rozszerzenia przestrzeni mniejszej własności nie może mieć miejsca. 2. Istotnej potrzebie powiększenia przestrzeni mniejszej własności ziemskiej może uczynić za-

¹⁹ *Ankieta cz. II*, s. 4—49.

²⁰ Sam Dmowski później wyjaśniał, że Koło Polskie musiało dostosować się do wymogów sytuacji, ale w zasadzie stanowisko polskiej reprezentacji w Dumie sprowadzało się do „obrony naszego kraju przed rewolucyjnym programem agrarnym”. R. D m o w s k i, *Stanowisko Koła Polskiego*, „Przegląd Narodowy” t. III, 1909, z. 1, s. 12. Na Zjeździe Agrarnym Dmowski i Wł. Grabski popierali program ograniczonej parcelacji i kolonizacji wewnętrznej. Por. *Ankieta cz. II*, s. 49—63.

²¹ „Program agrarny ziem litewsko-ruskich musi być odmiennym od naszego, bo tam sprawa narodowa identyfikuje się z polską większą własnością rolną”. Podobnie wypowiedział się Z. B a l i c k i, (*Ankieta cz. II*, s. 69 i in.).

dość parcelacja prawidłowa, która nie tylko tworzy nowe jednostki gospodarcze, ale nadto ma na widoku zapewnienie im warunków samostannego ustroju gospodarczego i kulturalnego rozwoju... W celu przeprowadzenia prawidłowej parcelacji potrzebne są: a) reforma działalności Banku Włościańskiego przede wszystkim przez powołanie do współdziałania miejscowego społeczeństwa, ewentualnie organów samorządu, b) utworzenie krajowej instytucji finansowej, pośredniczącej i regulującej sprawę parcelacyjną”.

Uchwały Zjazdu stanowiły zaprzeczenie myśli o reformie struktury agrarnej w jakiegokolwiek śmielszej postaci ograniczając działalność parcelacyjną do powiększenia grupy gospodarstw włościańskich rokujących nadzieje kapitalistycznego rozwoju, przy zabezpieczeniu pełnej odpłatności dla ziemian i ich kontroli nad całą akcją. Społeczno-polityczna strona zagadnienia została przemilczana. Autorzy rezolucji zachowali się tak, jak gdyby nie słyszeli formułowanych w kraju, nie w odległej Dumie, radykalnych postulatów agrarnych, ani nie dostrzegali walki rewolucyjnej chłopstwa. Odcinając się od tak usztywnionych postaw, Dmowski oświadczył „imieniem uczestniczących w zebraniu gości, członków jego stronnictwa, że chociaż przeciwko poszczególnym rezolucjom nie występują, w głosowaniu udziału nie wezmą i stwierdzają, że na uchwalenie wniosków tych nie wpływali”. W swych wystąpieniach Dmowski wytknął uczestnikom Zjazdu brak szerszych horyzontów myślenia, a politykę ich określił jako klasową, co wywołało ostre repliki tak na samym Zjeździe, jak i po nim²². Podłożem wzajemnych zarzutów endecji i realistów były ogólne kontrowersje interesów ziemian i burżuazji miejskiej²³. Z pozycji radykalnych krytyki Zjazdu dokonały czasopisma lu-

²² Przeciwko sformułowaniu Dmowskiego zaprotestowali: Jan Popiel twierdząc, że nikt lepiej od „inteligeni wjejskiej” (to znaczy ziemiaństwa) „zadecydować o sprawie agrarnej nie może” i Stefan Godlewski: „nie będzie to protest agrariuszów broniących interesów klasowych, nie będzie to przykład egoizmu klasowego... tylko głos uczciwych i trzeźwych obywateli kraju, którzy chcą uchronić swój naród od niebezpiecznych eksperymentów”, wreszcie Michał hr. Sobański: „zebranie też nie ma interesów klasowych; hasłem jego jest: ziemia ojczysta, kultura, obowiązek, miłość kraju”. Por. *Ankieta* cz. II, s. 67—68 (rezolucja), s. 68—69 (oświadczenie Dmowskiego i Balickiego), s. 75—79 (dyskusja zamykająca) i in. Podsumowując wyniki Zjazdu „Słowo” pisało m.in.: „narodowi demokraci obowiali się, że zjazd zwołany bez porozumienia z nimi, miał być manifestacją przeciwko Kołu polskiemu, wyłącznie z jednego stronnictwa złożonego, stąd ich taktyka, podczas zjazdu, pragnąca nie dopuścić do uchwał żadnych, a konsekwentnie wynikało z tego i zachowanie po zjeździe”. Z *powodu Zjazdu Rolnego*, „Słowo” 1906, nr 323 i 328. Zob. także: A. D., *Zjazd Rolny*, oraz *Po Zjeździe Rolnym*, „Słowo” nr 324—326; *W sprawie parcelacji*, „Słowo” nr 332; *Dziwne wnioski*, „Słowo” nr 334. Artykuł pt. *Wrażenia z dwu zjazdów rolnych*, porównuje zjazdy z 1861 i 1906 r., „Słowo” nr 341.

²³ W 33 lata później Marian Kiniorski pisał, że po rozpedzeniu I Dumy niebezpieczeństwo wywłaszczenia nie było już zbyt groźne, ale działacze Stronnictwa Polityki Realnej „użyli sprawy agrarnej jako atutu politycznego w celu zjednania sobie sfer ziemiańskich”. Co do polityki agrarnej, to „w łonie Koła panowały pod tym względem dość poważne różnice. Aby te ostatnie nie transpirowały na zewnątrz zdecydowano w zarządzie stronnictwa [narodowo-demokratycznego — St.D.] że byli posłowie — ziemianie nie będą obecni na zjeździe agrarnym, a w obronie taktyki Koła Polskiego wystąpi jedynie Roman Dmowski. Uczynił to bez wielkiego zapału, bo sam nie apróbował stosunku Koła do hasła wywłaszczenia, starał się jednak znaleźć okoliczności łagodzące w denerwującej atmosferze Dumy, z drugiej strony kwestionował kompetencję Zjazdu, złożonego z samych właścicieli ziemskich do ustalania jakichkolwiek wskazówek polityki agrarnej, które miałyby być uznane za dyrektywy dla przyszłej reprezentacji polskiej w Dumie”. Por. M. Kiniorski, *Z czterdziestu pięciu lat wspomnień o Romanie Dmowskim*, Warszawa 1939, s. 15—16.

dowe, zabrał także głos Ludwik Krzywicki, zachęcając chłopów do samodzielności w rozwiązywaniu kwestii wsi²⁴.

Zjazd nie wytworzył żadnej stałej instytucji, wywarł jednak wpływ na tworzące się Centralne Towarzystwo poprzez krytykę działalności jego pierwszych założycieli i członków Koła Polskiego; krytykę z pozycji zachowawczych. Z kolei grupa ta uważając, podobnie jak i jej prawicowi krytycy, tak rewolucję jak i projekty wyłączenia za groźbę w zasadzie przezwyjęzoną, zmierzała w danej chwili do szerokiej infiltracji ruchu chłopskiego. W 12 dni po zamknięciu Zjazdu Agrarnego odbyło się zebranie delegatów kółek i spółek rolniczych przygotowane przez CTR. Objęcie patronatu i kierownictwa ruchu kółkowego zdecydowało i to dosyć nagle o zasięgu, kierunku i problematyce polityki społecznej.

Pierwotne koncepcje funkcji i struktury CTR, jak i oficjalne założenia jego ustawy nie przewidywały zbyt wyraźnie objęcia ramami organizacji spółek i kółek chłopskich. Sprawa utworzenia Centralnego Wydziału Kółek Rolniczych wynikała z przesłanek polityczno-społecznych okresu rewolucji, chociaż już w Sekcji Rolnej działała Delegacja Drobnych Gospodarstw, z której w pewnym sensie wywodzi się CWKR.

Ruch kółek rolniczych w Królestwie był wyraźnie opóźniony względem zaboru pruskiego i Galicji, co wynikało po części z opóźnienia w rozwoju gospodarczym wsi, po części z utrudnień stawianych przez władze carskie. W pierwszych latach XX w. ruch kółkowy w wymienionych dwóch zaborach miał już wieloletnie tradycje i poważne osiągnięcia gospodarcze oraz społeczno-organizacyjne. W Galicji wystąpiło analogiczne jak w Królestwie, ale wcześniejsze zjawisko walki o wpływy i opanowanie kółek pomiędzy endecją i klerem a ludowcami²⁵.

W Królestwie powstawanie kółek rolniczych było możliwe dopiero po ustawie z marca 1906 r. Upřednio, od 1899 r. tworzone jako jedynie tolerowane przez władze spółki rolniczo-handlowe, z których większość przekształciła się w kółka w 1906 r.²⁶ Te pierwsze spółki chłopskie, których powstało ponad 200, były inicjowane i kierowane przez działaczy spółdzielczych, aktywniejszych ziemian, proboszczów, rzadziej przez chłopów. Dlatego też podporządkowywały się przeważnie patronatowi Towarzystw Rolniczych. W Sekcji Rolnej i w Gubernialnych TR rozpatrywano sprawę zorganizowania drobnej własności raczej w aspektach gospodarczych i kulturalno-społecznych²⁷. Na przełomie 1905 i 1906 r. wysunął się na czołowe miejsce problem polityczno-społeczny, przejawiający się w walce endecji z ruchem ludowym o wpływy w tej masowej for-

²⁴ List Ludwika Krzywickiego do redakcji, „Zagon” 1906, nr 2, s. 2—3. Surową krytykę Zjazdu zamieszcila „Siewba” w nr 2 z 16 stycznia i nr 4 z 23 lutego 1907, zarzucając m.in. używanie przez ziemian frazeologii patriotycznej dla ukrycia swych interesów klasowych.

²⁵ A. Gurnicz, *Kółka rolnicze na ziemiach polskich w okresie zaborów. Geneza i kierunki rozwoju*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1966, nr 8, s. 3—46; tenże, *Kółka rolnicze w Galicji. Studium społeczno-ekonomiczne*, Warszawa 1967.

²⁶ Za pierwszą spółkę rolniczą w Królestwie uważana jest „Jutrzenka” w Miechowie, założona w 1899 r., początkowo jako spółka udziałowo-komandytowa dla handlu nasionami. W tym samym roku powstała podobna instytucja w Dylewiu na Kurpiach. Kółko i spółka w Liskowie odnosi swe powstanie do 1902 r.

²⁷ Wł. Grabski, *Zasady związków rolniczych ze względu na potrzeby mniejszych gospodarstw*, „Prace Sekcji Rolnej” 1902, II półroczcie, s. 9—25. Istniały też próby ograniczonego wciągania pojedynczych włościan do organizacji ziemiańskich przed 1905 r.: AGAD, GGW 102 867, 102 855. Natomiast „Zorza” i „Gazeta Święteczna” zachęcały chłopów do tworzenia stowarzyszeń wzajemnego kredytu (spółek reifeisenowskich) udzielając m.in. pomocy prawnej.

mie zrzeszenia. Od marca 1906 r. następuje żywiłowy rozwój kółek i legalizacja w nowych formach tych, które działały dotychczas jako spółki²⁸. Kola prawicowe poczynają interesować się kierownictwem tego ruchu. W maju 1906 r. znany działacz społeczny i poseł do I Dumy, ks. Marian Fulman, w redagowanych przez siebie „Wiadomościach Pasterskich” nawołuje duchowieństwo wiejskie do tworzenia kółek rolniczych i zarazem ześrodkowywania ich przy parafiach, do niewypuszczenia tej akcji z rąk, aby zapewnić kółkom „rozwój na zasadach demokracji narodowej i chrześcijańskiej”. Podobne problemy stawał nieco wcześniej na zebraniu Kaliskiego TR ks. Wacław Bliziński, którego działalność w Liskowie służyła za wzór w tym zakresie²⁹.

Naturalną tendencją zrzeszeń chłopskich było utworzenie centrali. W powstającym CTR ścierały się dwa poglądy. Pierwszy zmierzał do niezależnej, luźno z Centralnym Towarzystwem związanej organizacji wzorowanej na Galicyjskim Towarzystwie Kółek Rolniczych. Drugi przewidywał włączenie kółek w ramy CTR. Powodowano się tu m.in. obawą, że organizacja samodzielna może się dostać pod wpływ ruchu ludowego i będzie działała przeciwko ziemiaństwu. W tym przypadku również i interesy endencji były zagrożone.

Dążenia do emancypacji kółek i w ogóle zrzeszeń chłopskich wyrażały ugrupowania skupione wokół redakcji „Zorzy”, następnie „Zarania”, „Siewby”, „Głosu Gromadzkiego”. Postulaty te umieścił w swym programie Polski Związek Ludowy³⁰. Jesienią 1906 r. Maksymilian Malinowski, Jan Kielak, kapucyn o. Antoni Wysłouch i inni wszczęli starania w sprawie legalizacji ustawy Towarzystwa Kółek Rolniczych im. Staszica³¹. CTR szybko podjęło kontrakcję. Wielu spośród członków kółek znajdowało się, mimo wszystko, pod wpływami kleru i nawet wprost obszarników; księża i dziedzice byli wielokrotnie prezesami kółek. Zauważali też chłopi ekonomiczne i oświatowe korzyści, jakie może im dać przystąpienie do CTR.

11 grudnia 1906 odbył się w Warszawie, w Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, zjazd delegatów kółek i spółek włościańskich znajdujących się w orbicie oddziaływania Towarzystw Rolniczych. Zebranie organizacyjne Towarzystwa Kółek Rolniczych im. Staszica, które miało miejsce dwa dni wcześniej w Tłuszczu pod Warszawą, postanowiło wysłać na ten zjazd 4 delegatów. Kwestia utworzenia Wydziału Kółek przy CTR była w za-

²⁸ AGAD, GGW 104 133, 104 163, 104 165, 105 256, 105 272; AGAD, USGW 1—296, 1208, 1208a; AAN, CTR 41.

²⁹ „Wiadomości Pasterskie” 1906, nr 5, s. 286—288; gdzie indziej ks. Fulman stawał problem zainteresowania się przez kler stowarzyszeniami robotników rolnych — „Wiadomości Pasterskie” 1906, nr 12, s. 729—735; W. Bliziński, *O spółkach włościańskich handlowo-rolniczych* (referat odczytany 24 marca 1906 na ogólnym zebraniu TR w Kaliszu), „Wiadomości Pasterskie” 1906, nr 7, s. 385—399. Wszystkie wymienione artykuły zawierają też praktyczne wskazówki prawne. W październiku 1905 r. „Przegląd Powszechny” ogłosił ankietę na temat: *Jakie są poszczególne zadania, które katolicyzm u nas w Polsce ma dzisiaj do spełnienia*. W odpowiedziach, także przedstawiciele episkopatu wskazywano m.in. na kółka rolnicze i spółki pożyczkowe, jako na jeden ze środków rządowujących napięcie rewolucyjne na wsi. Por. „Przegląd Powszechny” t. LXXXIX, 1906, styczeń—marzec. Na ten temat także: J. M o l e n d a, *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905—1907 na wsi polskiej*, PH XLVI, 1955, nr 1—2, s. 138—183.

³⁰ *Materiały źródłowe do dziejów polskiego ruchu ludowego* t. I, 1864—1918, Warszawa 1966, s. 212—247.

³¹ AGAD, GGW 104 133, k. 120—121.

sadzie przesadzona, chociażby ze względu na skład osobowy zebrania, złożonego głównie z prezesów kółek i spółek. Nie obyło się jednak bez ostrych starć. Linie polityczną endencji reprezentował Józef Nakonieczny, który użył demagogicznie argumentu zagrożenia narodowego ze strony caratu³². Głosy Maksymiliana Malinowskiego i kilku działaczy ludowych zostały zmajoryzowane, większość delegatów postanowiła przystąpić do CTR i utworzyć w nim „możliwie samodzielny” Wydział Kółek. Prasa endecka i ziemiańska widziała w decyzji zebranych przejaw „zdrowego solidaryzmu narodowego”, a postawę Towarzystwa im. Staszica traktowano jako rozbijanie jedności, wreszcie oskarżano kółka staszicowskie o partyjność i partykularne szkodenie interesom chłopstwa. Na te oskarżenia odpowiedziała „Siewba” odpierając zarzuty „partyjności” i stronniczości oraz zarzuty tworzenia rozłamu. Wskazywano, że to właśnie zebranie kółek CTR było zorganizowane przez „jedno ze stronnictw politycznych i że przybyli na to zebranie byli przeważnie ludzie należący do tego stronnictwa i pokrewnego, więcej na prawo stojącego”. Redakcja „Siewby” deklaruje dalej, że „nie do rozłamu dążymy, a do jedności, ale nie z głosem jedynie niemych pionków”³³. Także „Zagon” przedstawił krytycznie zebranie z 11 grudnia twierdząc, że nie był to zjazd chłopski, omawiając zaś skromne początki kółek staszicowskich wskazywał na ujemne skutki patronatu ziemiańskiego w kółkach CTR³⁴. W styczniu i lutym 1907 r. „Siewba” przedstawiała zasady programowe

³² „Ponieważ widzę, że wielu z obecnych na sali waha się, czy masy ludowe mają bronić swych interesów zawodowych łącznie z innymi warstwami narodu, czy też utworzyć w tym celu osobny związek o zabarwieniu klasowym, przeto proponuję, abyśmy zapytali o to Pana Generał-Gubernatora Warszawskiego. Co do mnie nie wątpliwe, że doradzi nam utworzenie odrębnego chłopskiego zrzeszenia”. Przemówienie Nakoniecznego miało spowodować, wg Kiniorskiego, radykalną zmianę nastrojów. M. Kiniorski, *Wspólna praca wsi w obronie rolnictwa*, [w:] *Księga Pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej”* t. I, s. 316. Na ten temat także St. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej. Okres 1887—1907*, Londyn 1964, s. 285—286, pisze, że uchwała o przyłączeniu kółek do CTR „przeszło przeciw „ludowcom” z Maksymilianem Miłgaj-Malinowskim na czele dzięki bardzo energicznym wystąpieniom właścian, należących do Ligi lub Towarzystwa Oświaty Narodowej, takich jak Józef Nakonieczny, Piotr Żak i inni”. Argument zagrożenia ze strony caratu używany był demagogicznie przez endencję już we wczesnej fazie rewolucji. W maju 1905 r. „Polak” (nr 5, s. 77) krytykując program PZL pisał: „Wydaje się nam, że między właścicielem folwarku a chłopem-gospodarzem nie ma żadnych sprzecznych interesów. Wydaje się nam, że o ile serwituty są uregulowane, to mogą oni żyć w sąsiedzkiej zgodzie i że zgoda ta jest dla narodu całego pożyteczną. Na czyją korzyść wyjdzie, gdy walczyć będzie pan z sąsiadem chłopem, a dalej chłop, zwolennik »Polaka« i stronnictwa demokratyczno-narodowego z chłopem ze związku ludowego? Łatwo każdy odgadnie, że tylko na korzyść Moskale...”

³³ *Od Tymczasowego Zarządu Kółek Rolniczych im. Staszica*, „Siewba” nr 2 z 17 stycznia 1907.

³⁴ „Był to więc zjazd przedstawicieli kółek panów i księży, którzy przywieźli ze sobą garść chłopów (dobrze, że nie przyprowadzili ich na posttronku), żeby ci wyrażali niby opinię o tej sprawie swych kółek. ... Pan Kozicki nawet powiedział, że połączenie jest zgodne z naszą tradycją narodową, ale o tym nie mówiono wcale, jakie korzyści lub szkody może przynieść kółkom poddanie się kierownictwu Towarzystwa Rolniczego, a zdaje się to było najważniejsze. Dwa tylko głosy właścian-skie słyshałem przeciwne połączeniu i żądające samodzielności członków kółek, ale ich nie brano w rachubę” (*O kółkach rolniczych*, „Zagon” nr 5 z 29 grudnia 1906) „Centralne Tow. Rolnicze również otworzyło wydział kółek rolniczych, ale te skrzydła opiekuńcze instytucji wielkiej własności nie ogarną istotnych, rdzennych potrzeb ludu, nie wytworzą energii i samodzielnej pracy wśród samego ludu” („Zagon” nr 17 z 27 kwietnia 1907).

i problemy samodzielnego ruchu kółkowego, polemizując m. in. z ks. Fulmanem, w lipcu zaś na jej łamach Jan Kielak bronił słuszności hasła „sami sobie”³⁵.

Deklaracje oficjalne. Kierownicy i struktura CTR

Początek oficjalnej działalności Centralnego Towarzystwa Rolniczego przypada na okres represji porewolucyjnych i wzrostu aktywności sił prawicowych w legalnych organizacjach polityczno-społecznych. Koło Polskie w II Dumie (w skład którego wchodziło kilku działaczy Towarzystw Rolniczych) przechodzi na pozycje zdecydowanie przeciwne naruszaniu własności obszarnej, aczkolwiek nie bez pewnych wybiegów taktycznych, dyktowanych układem sił i zmianami sytuacji w samej Izbie. Drugie posiedzenie Rady Głównej CTR przypada już po rozwiązaniu Dumy³⁶.

Inauguracja CTR odbyła się w Warszawie 11 marca 1907 w obecności 118 delegatów reprezentujących około 3400 członków zrzeszonych w 8 towarzystwach gubernialnych i 5 okręgowych³⁷. Zebraniu przewodniczył Leon Przanowski; rozpoczęło się ono relacją Stanisława Chełchowskiego o pracy grona założycielskiego. W przemówieniu wprowadzającym Chełchowski nawiązał do tradycji Towarzystwa Gospodarczo-Rolniczego z lat 1810—1817, zjazdów w Klemensowie i osiągnięć Towarzystwa Rolniczego z lat 1858—1861, kierowanego przez Andrzeja Zamoyskiego. Wskazywał zarazem na zmiany, jakie we wszystkich dziedzinach życia zaszły na przestrzeni ostatnich 50 lat, wspominał o groźbie rewolucji, zwłaszcza agrarnej. W związku z tym wskazywał na konieczność rozszerzenia zakresu działalności i dostosowania struktury Towarzystwa do nowych zadań, szczególnie wobec chłopstwa. Potrzeby gospodarcze mniejszej własności i społeczno-oświatowe potrzeby wsi stawiane były przez Chełchowskiego jako jedno z najważniejszych problemów z pozycji solidaryzmu narodowego³⁸.

³⁵ W sprawie kółek rolniczych, „Siewba” nr 4 z 9 lutego 1907; J. Kielak, *Dlaczego powstało Tow. Kółek Rolniczych imienia Staszica*, „Siewba” nr 15 z 28 lipca 1907.

³⁶ O postawie Koła Polskiego w debacie agrarnej II Dumy por. Z. Łukawski, op. cit., s. 91—98. Zjazd Agrarny wywarł oczywiście wpływ także na politykę nowego Koła.

³⁷ Dokładna liczba zrzeszonych w tym właśnie momencie trudna jest do ustalenia. Wg sprawozdań Sekcji Rolnej w 1904 r. było w 10 T-wach Gubernialnych 2835 członków. Wg Sprawozdań CTR w 1908 r. w 30 towarzystwach było 3940, a wg naszych zestawień 3923 członków (por. tabela).

³⁸ „Towarzystwo Rolnicze przed 50 laty powstało w okresie nadziei na poważne reformy społeczne i polityczne, a więc w momencie, który miał duże podobieństwa do chwili, którą obecnie przeżywamy ... Na podatnym gruncie stosunków robotniczych rozwija się agitacja rewolucyjna, która do osłabienia jedności w dążeniach narodowych znacznie się przyczynia ... dziś musimy się bronić przed wytworami wschodniej kultury, jak ideą upaństwowienia i wywłaszczenia gruntów ...”. Omawiając zadania organizacyjne CTR Chełchowski kończy: „Konieczność uwzględnienia potrzeb zrzeszeniowych drobnej własności ziemskiej otwiera nam szerokie pole działania. Zaufanie, jakie zdołaliśmy w nich wzbudzić na polu akcji politycznej i przy wyborach, w walce o prawa na polu pracy kulturalnej — w organizacji i prowadzeniu Macierzy Szkolnej zmusza nas z pełną wiarą podać rękę wyciągającym się do nas dłoniom, aby postawili ich obok siebie, jako obywateli na których przyszłość kraju wspierać się będzie ... Opierając więc organizację rolniczą o szerokie warstwy posiadaczy małorolnych musimy stanąć wobec nich jako równi wobec równych i w tym duchu organizacja Centralnego Tow. Rolniczego jest po-

W dyskusji podniesiono raczej kwestie organizacyjne: wynikała m.in. sprawa poprawek do ustawy i instrukcji CTR oraz warunków przystępowania towarzystw terenowych do centralnego³⁹. Kwestie te kontynuowano na czerwcowym posiedzeniu Rady, gdzie podjęto też szereg decyzji co do organizacji wydziałów. Zadania wydziałów i aspekty konkretnej działalności były przedmiotem dyskusji tak w CTR, jak i na łamach prasy rolniczej.

12 marca 1907 na pierwszym zebraniu Rady nastąpiły wybory Prezydium i Komitetu. Pierwszym prezesem wybrano w tajnym głosowaniu Stanisława Chełchowskiego 100 głosami przy 118 obecnych; wiceprezesami — Stanisława Chaniewskiego i Stanisława Dzierzbickiego. Wobec nagłej śmierci Chełchowskiego, na drugim zebraniu Rady 17 czerwca przystąpiono do wyborów nowego prezesa. Dokonano też wyborów uzupełniających i uprzednio odłożonych. Prezesem został Seweryn Czetwertyński, otrzymując tylko 65 głosów na 101 możliwych. Znamienne, że po jego wyborze Dzierzbicki zrzekł się swej funkcji, tłumacząc to nawałem innych prac i na jego miejsce wiceprezesem CTR został Marian Kiniorski⁴⁰.

Stanisław Chełchowski dał się poznać w ostatnich latach jako prezes Sekcji Rolnej, zarazem prezes Płockiego TR i energiczny działacz na polu rolnictwa. Był i posłem do I Dumy, ale do II Dumy kandydować już nie chciał⁴¹. Wybór Czetwertyńskiego stanowił symptom zmiany układu sił

myślana i w tym powinna być przeprowadzana w życie". *Mowa wypowiedziana na pierwszym zebraniu Rady Głównej CTR*, „Gazeta Rolnicza” nr 13 z 30 marca 1907. W dalszej części przemówienia nawiązywał Chełchowski do swych koncepcji samorządu gospodarczego. Por. S. Chełchowski, *Rolnictwo w organizacji samorządu. Odczyt wygłoszony w Sekcji Rolnej 15 czerwca 1905 r.*, Warszawa 1906.

³⁹ Kwestia ta była przedmiotem dyskusji m.in. w syndykacie warszawskim jeszcze przed utworzeniem CTR — AAN, CTR 78. Także Chełchowski w przemówieniu inauguracyjnym wskazywał na konieczność znalezienia równowagi pomiędzy dążeniami centralizacyjnymi CTR a decentralizacyjnymi towarzystw terenowych.

⁴⁰ W wyniku wyborów marcowych sekretarzami CTR zostali: Antoni Wieniawski i Stanisław Czekanowski, zastępcą sekretarzy został Leon Lissowski. Do Komitetu weszli w kolejności otrzymanych głosów: bar. Zdzisław Heydel, Władysław hr. Potocki, Juliusz Florkowski, Seweryn ks. Świątepek-Czetwertyński, Kazimierz Kisielnicki, Wojciech Wyganowski, Juliusz hr. Tarnowski, Ludomir Puławski, Stanisław Wroński, Stefan Bądryński. W czerwcu wybrano Bohdana Zalewskiego na stanowisko sekretarza, dwóch członków Komitetu: Wacława Gołembowskiego i Leona Wiszniewskiego. Zastępcami członków Komitetu zostali: Leon Szeliski, Tomasz Siekulicki, Stanisław Wielowieyski i Władysław Grabski. Ten ostatni otrzymał zaledwie 26 głosów, najmniejszą ilość spośród wybranych tego dnia. AAN, CTR 3, k. 1—15; AGAD, GGW 104 133, k. 15.

⁴¹ Stanisław Chełchowski, ur. w 1866 r., właściciel maj. Chojnowo w Przasnyskim, był młodszym bratem Kazimierza, lekarza i społecznika, założyciela w 1906 r. i prezesa (1912—1913) Stowarzyszenia Lekarzy Polskich, działacza Ligi Narodowej. St. Chełchowski był z wykształcenia przyrodnikiem, studia ukończył na Wydziale Fizyko-Przyrodniczym Uniwersytetu Warszawskiego. Ogłosił kilka prac z zakresu upraw i hodowli roślin, kilka studiów etnograficznych okolic Przasnysza, wreszcie broszurę pt. *Nasze wzorowe gospodarstwa włościańskie. Dla użytku gospodarzy rolnych* (1899) i pracę *Rolnictwo w organizacji samorządu* (1906). W 1900 r. objął prezesurę Sekcji Rolnej, później także Płockiego TR. W latach 1886—1894 działał w grupie warszawskiej Związku Młodzieży Polskiej. Wg Dmowskiego, wyróżniał się w tej grupie praktycyzmem i zainteresowaniami ludowymi, zwróconymi przede wszystkim ku chłopom. Wiosną 1903 r. został członkiem Komitetu Krajowego Ligi Narodowej w Królestwie, w 1906 r. wysunięty przez narodową demokrację otrzymał mandat do I Dumy z gub. płockiej. Jeden z biografów Chełchowskiego, Kiniorski, pisze: „z cechującym go zawsze realizmem politycznym doszedł do wniosku, że praca w kraju jest o wiele pożyteczniejsza od jałowych rozpraw w Dumie, toteż po

wewnątrz Towarzystwa, przesunięcia w prawo, w stronę interesów własności największej; można też dostrzec pewien element przesunięcia geograficznego. Czetwertyński był jak gdyby kandydatem kompromisowym jako członek kręgów związanych z arystokracją, z drugiej zaś strony jako przedstawiciel młodszego pokolenia (miał 34 lata w chwili objęcia funkcji). Był członkiem Ligi Narodowej, ale w I Dumie piastował mandat z ramienia krótkotrwałego stronnictwa „Spójnia Narodowa”, sama endecja traktowała go jako przedstawiciela konserwatystów w swym obozie ⁴².

Czetwertyński obejmując funkcję prezesa nie wystąpił z szerszą deklaracją programową ⁴³. Natomiast we wrześniu 1907 r. ukazał się w „Gazecie Rolniczej” artykuł Władysława Grabskiego pt. „Zadania Centralnego Towarzystwa Rolniczego”, w którym autor przedstawił linię polityki agrarnej CTR, a zarazem usiłował ją zapropagować wśród ziemiaństwa. Sam Grabski zaczynał właśnie odgrywać coraz większą rolę w Towarzystwie, zwłaszcza jako równoczesny działacz Koła Polskiego i przedstawiciel interesów rolniczych Królestwa w Petersburgu. Grabski tłumaczył pewną chwiejność i ewolucję programową CTR sytuacją polityczną ostatniego okresu, podkreślając zaś publiczny charakter tej organizacji stawiał jej zadania przede wszystkim w zakresie inicjatywy prawodawstwa agrarnego i rolniczego. Postulował ponadto starania o subwencje i współpracę w tym zakresie z Kołem Polskim, wreszcie zogniskowanie działalności praktycznej na akcji oświatowej, naukowo-doświadczalnej, hodowlanej i melioracyjnej ⁴⁴.

rozwiązaniu I Izby nie dał się już nakłonić do stawiania swej kandydatury i oddał się całkowicie zabiegom nad utworzeniem centralnej organizacji rolników polskich”. Wybrany prezesem CTR zmarł nagle 23 marca 1907. Por. „Gazeta Rolnicza” nr 135 z 30 marca 1907, s. 217—218; S. Surzycki, *St. Chełchowski*, „Roczniki Nauk Rolniczych” t. IV, 1909, zesz. 1, s. I—XXII; St. Kozicki, *St. Chełchowski. Niezastąpiony wzór pracy społecznej na wsi*, [w:] *Księga Pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej”*, s. 304—314; Senior (R. Dmowski), *Początki nowoczesnego obozu narodowego w Polsce*, „Myśl Narodowa” 1936, nr 47, s. 734; PSB t. III, s. 272 (oprac. M. Kiniorski); St. Kozicki, op. cit. i in.

⁴² Seweryn ks. Światopełk-Czetwertyński, ur. w 1873 r., był synem Włodzimierza, działacza ziemiańskiego i konserwatysty. Studiował na wydziale ekonomicznym politechniki w Rydze i na uniwersytecie w Bonn. Właściciel majątku w Suchowoli w pow. radzyńskim, działał w Siedleckim TR. Był członkiem Ligi Narodowej, ale należał w jej ramach do ugrupowania raczej zachowawczego. Razem z Adamem hr. Krasińskim, Zdzisławem ks. Lubomirskim i Józefem Szenkierem założył stronnictwo „Spójnia Narodowa”, której program ogłoszono w „Gazecie Polskiej” 28 listopada 1905. Poseł do I Dumy. Prezes CTR w latach 1907—1917. W latach 1914—1915 prezes Centralnego Komitetu Obywatelskiego w Warszawie, następnie w Rosji jeden z założycieli Polskiej Rady Zjednoczenia Międzypartyjnego. W okresie międzywojennym poseł na Sejm i jeden z czołowych działaczy Stronnictwa Narodowego. W czasie II wojny światowej więzień Oświęcimia i Buchenwaldu, zmarł w Edynburgu w 1945 r. Por. *Wielka Encyklopedia Powszechna* t. II, Warszawa 1963, s. 754; St. Kozicki, op. cit., s. 280, 301—302 i inne.

⁴³ *Mowa prezesa CTR* (na otwarciu posiedzenia z 18 czerwca), „Gazeta Rolnicza” nr 26 z 29 czerwca 1907, s. 425—426.

⁴⁴ „...Towarzystwo Centralne zaś winniśmy uważać za publiczny organ do spraw rolnictwa krajowego ... W zakresie prawodawczym Centralne Tow. Rolnicze ma zupełnie wyraźne zadania, odrębne od polskiej delegacji poselskiej w Petersburgu. Ostatnia może występować do Izby Państwowej z projektami praw dla Królestwa, ale tylko ogólnego narodowego znaczenia. Wszelkie prawa mniej ogólne a specjalnych działań życia gospodarczego się dotyczące nigdyby się w Izbie kolei swej nie doczekały”. Wł. Grabski, *Zadania Centralnego Towarzystwa Rolniczego*, „Gazeta Rolnicza” nr 39 z 28 września 1907, s. 641—642. Treść artykułu była uzgodniona z Komitetem — AAN, CTR 6, k. 30.

Wiceprezysi: Dzierzbicki⁴⁵, Chaniewski⁴⁶ i Kiniorski⁴⁷ reprezentowali różne specjalności zawodowe i co ważniejsze — różne orientacje polityczne. Do bardziej eksponowanych należało też stanowisko sekretarza CTR; pierwszymi z nich zostali Antoni Wieniawski, zarazem prezes Grodzkiego TR oraz Stanisław Czekanowski, wiceprezes Grójeckiego TR i prezes Wydziału Kółek przy tym Towarzystwie.

Wraz z utworzeniem CTR Sekcja Rolna przestała istnieć, przejęto jej akta i wydawnictwa, a „Gazeta Rolnicza” stała się od lipca 1907 r. oficjalnym organem Towarzystwa. Przy organizowaniu wydziałów postanowiono wykorzystać doświadczenia Delegacji, które funkcjonowały przy byłej Sekcji Rolnej, uzupełniając skład fachowcami ze swego grona i z niektórych stowarzyszeń specjalistycznych. W ciągu 1907 i 1908 r. ukonstytuowały się i rozpoczęły działalność Wydziały: Kółek Rolniczych, Społeczno-Ekonomiczny, Rolniczy, Hodowlany i Naukowo-Doświadczalny.

Centralny Wydział Kółek Rolniczych utworzono na podstawie uchwały zebrania 11 grudnia 1906 r. Zebranie organizacyjne CWKR 15 maja 1907 uchwaliło regulamin, który głosił m.in., że Wydział jest związkiem kółek rolniczych i zarazem organem CTR mającym „zupelną samodzielność i samorząd”. Tłumaczono, że „korzyści tej łączności są niewątpliwie obustronne: kółka tylko w ten sposób mogą korzystać z powagi CTR, w wielu razach z jego znaczniejszych bądź co bądź środków materialnych i z inteligencji jego członków, zaś Towarzystwo zyskuje na znaczeniu przez to, że liczy w swych szeregach poważną ilość rolników z warstw szerokich, na których bez zaprzeczenia pewien wpływ wywiera, a od których w każdej sprawie może zasięgnąć opinii, co pozwala mu jedynie reprezentować całe rolnictwo krajowe”⁴⁸. Działacze CTR nie mieli zamiaru zasięgać opinii u chłopów, lecz odgórnie ją kształtować. Reprezentowanie chłopstwa zrzeszonego w kółkach wobec władz carskich i wobec społeczeństwa polskiego miało istotne znaczenie dla interesów organizacji.

Po posiedzeniu 15 maja 1907 Rada Wydziału zebrała się ponownie dopiero 15 lutego i 16 grudnia 1908. Od września 1907 r. CWKR zaczął

⁴⁵ Stanisław Dzierzbicki, ur. w 1854 r., właściciel maj. Święte w Nieszawskim, następnie maj. Krzywonos w Mławskim. Inżynier, absolwent Szkoły Dróg i Mostów w Gandawie. Od 1884 r. czynny w Tow. Kredytowym Ziemiem, następnie wiceprezes TR gub. warszawskiej (syndykatu). Pozostawione przez Dzierzbickiego akta osobiste z lat 1883—1919 wskazują, że nie było problemu dotyczącego się rolnictwa, którym by się tak w ramach swych licznych funkcji, jak i z pasji osobistych nie zajmował. Aktywny działacz endecki; w 1911 r. wyłamał się z ND wraz z tzw. secesją przeciwko Dmowskiemu. Od 1915 r. członek Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny, prezes RGO, członek Tymczasowej Rady Stanu z ramienia Ligi Państwowej Polskiej, w 1918 r. minister rolnictwa i dóbr koronnych. Zmarł w 1919 r. Por. AAN, ASD, wstęp do inwentarza; AAN, ASD 75 — życiorys St. Dzierzbickiego; PSB t. IV, s. 141—142 i in.

⁴⁶ Stanisław Chaniewski, ur. w 1859 r., właściciel maj. Radzimowice w Płockim. Ukończył wydział rolniczy politechniki w Rydze, specjalista w zakresie hodowli. Członek komitetu redakcyjnego „Gazety Rolniczej”. W latach 1902—1904 wykładał hodowlę zwierząt na Akademii Rolniczej w Dublinach, następnie w Tow. Kursów Naukowych. W czasie I wojny światowej został członkiem Tymczasowej Rady Stanu, w 1919 r. był posłem na Sejm Ustawodawczy i członkiem konserwatywnego klubu „Pracy Konstytucyjnej”. Zmarł w 1920 r.

⁴⁷ Marian Kiniorski, ur. w 1858 r., ziemianin, ukończył Akademię Rolniczą w Dublinach, studiował także w Szkole Nauk Politycznych w Paryżu. Pracował w Sekcji Rolnej i Tow. Kredytowym Ziemiem. Założył Kutnowskie TR. Czynny działacz endecki, poseł do I i III Dumi.

⁴⁸ Sprawozdanie CTR za 1908 r., s. 31—32. Formy organizacyjne i zadania ruchu kółkowego stanowiły też przedmiot dyskusji na łamach czasopism ziemiańskich. Por. „Gazeta Rolnicza” nr 1 z 5 stycznia 1907; „Słowo” nr 186 i 316, 1906.

wydawać dwutygodnik pt. „Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych w Królestwie Polskim”, a od 1908 r. „Kalendarz Kółek Rolniczych”.

CWKR nadawał ogólny kierunek pracom kółek i stanowił ich reprezentację na zewnątrz. W skład Rady C^WKR wchodził przedstawiciele Okręgowych Wydziałów Kółek przy Towarzystwach, po 2 od każdego. Przedstawiciel dysponował jednak tyłoma głosami, ile kółek reprezentował. Centralny Wydział opiany był całkowicie przez działaczy ziemiańskich⁴⁹. Wydziały Okręgowe działały pod kierunkiem prezesa i wiceprezesa, czasem patrona i wicepatrona, miały też swój Zarząd i Radę. Zasiadali w nich ziemianie, księża, czasem nauczyciele, agronomowie, aktywiści spółdzielczości, wreszcie pojedynczo chłopci-gospodarze. W poszczególnych kółkach także przeważali jako prezesi przedstawiciele wymienionych kategorii, niekiedy zdarzali się jeszcze oficjałści dworscy. Zaznaczył się jednak udział chłopów na stanowiskach prezesów⁵⁰.

Pomocą prawną w zakładaniu spółek, a następnie kółek rolniczych służyły ze swej strony redakcje czasopism ludowych i organizacje ziemiańskie. Jeszcze w delegacji drobnych gospodarstw przy Sekcji Rolnej ułożono ogólnokrajowy wzór podania i ustawę wzorcową kółka według wymogów prawnych. Sprawy organizacyjne przejął następnie CWKR, który rozsyłał do towarzystw terenowych gotowe wzory podań i ustaw, zresztą w poszczególnych punktach zmieniane. Kółka same legalizowały swe istnienie przed władzami gubernialnymi i zgłaszały akces do Wydziałów Okręgowych, lub wprost do C^WKR. Towarzystwu zależało na zakładaniu kółek tzw. rejestrowanych, które w myśl § 22 ustawy z 4/17 marca 1906 były osobą prawną, mogły nabywać nieruchomości, zawierać kontrakty itp. oraz prowadzić czytelnie i biblioteki (na co potrzebne było jednak osobne zezwolenie władz administracyjnych). Natomiast kółka tzw. meldowane w myśl § 17 i 20 te same ustawy osobowości prawnej nie miały i były traktowane jako zebrania⁵¹.

W 1907 r. akcja tworzenia kółek nabrała w miarę jednolitego charakteru z wyjątkiem jednej guberni kieleckiej, gdzie przez najbliższe lata władze interpretując odmiennie niż we wszystkich pozostałych guberniach przepisy prawne, uporczywie odmawiały rejestracji kółek włościańskich⁵².

Sprawą zorganizowania Wydziału Społeczno-Ekonomicznego CTR zajął się w marcu 1907 r. Dzierzbicki, stając na czele komisji mającej za zadanie opracowanie programu i regulaminu Wydziału. Uformował się

⁴⁹ W pierwszym Zarządzie CWKR prezesurę objął Stanisław Leśniowski, specjalista w zakresie nasiennictwa i doświadczalnictwa rolniczego. Studia odbywał w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i na uniwersytecie we Wrocławiu, następnie kierował stacjami rolniczymi w Kutnie i Sobieszynie. Założyciel i prezes Sobieszynskiego TR. Jego zastępcami zostali: Leon Hempel, zarazem prezes Wydz. Kółek Lubelskiego TR i Konstanty Długoborski. Sekretarzami byli: wiceprezes Grójckiego TR Stanisław Czekanowski i Jan Łaszcz.

⁵⁰ *Rocznik CTR za 1913 r., Dodatek, s. XXVII, tabl. V.*

⁵¹ St. Kozicki, *Jakie stowarzyszenia możemy zakładać?*, Warszawa 1907; *Zakładanie kółek rolniczych*, „Kalendarz CWKR na rok 1909”, Warszawa 1908, s. 86—89; S. Janowski, *Działalność i rozwój kółek rolniczych w pierwszym 10-leciu*, „Gazeta Rolnicza” 1917, nr 24, *Zeszyt Jubileuszowy CTR*, s. 432—434.

⁵² Gubernator kielecki swoiście interpretując te paragrafy ustawy kółek, które mówiły o nabywaniu maszyn, nasion, itp., traktował kółka jako organizacje handlowe. Tak Kieleckie TR jak i CTR interweniowały m.in. u generał-gubernatora, w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i w Gł. Zarządzie Rolnictwa. AGAD, GGW, 104 163, 104 165, 105 256.

on ostatecznie 15 października 1907. Prezesem został Dzierzbicki, wiceprezesem Marczewski, sekretarzem Bohdan Wasiutyński. Z ramienia Komitetu do Wydziału delegowany został Władysław Potocki, a następnie Kiniorski, który zresztą w listopadzie 1908 r. objął kierownictwo po Dzierzbickim. Oficjalne zadania Wydziału zostały wytyczone w dziedzinach badania ekonomicznych i społecznych potrzeb rolnictwa i wsi, szczególnie w kategoriach prawnych. Kładziono nacisk na rozpatrywanie projektów praw przygotowywanych przez rząd i własnych, wnioskowanych w tym zakresie przez Komitet i Radę do władz państwowych. Zapowiedziano wreszcie praktyczne współdziałanie wraz z Komitetem nad tworzeniem „instytucji mających na celu podniesienie dobrobytu ogólnego i kulturalnego ludności wiejskiej”. Treść tych zadań była głębsza: Wydział miał stanowić swego rodzaju „instytucję opiniodawczą o charakterze politycznym” we wszystkich sprawach dotyczących ustroju rolnego i polityki agrarnej, zwłaszcza organ doradczy dla Koła Polskiego w Dumie. Członkowie Koła brali też aktywny udział w pracach Wydziału. Rozpoczęto je badaniem kwestii komasacji i możliwości jej przeprowadzenia. W początkach 1908 r. dyskutowano nad referatami Jeziorańskiego, Czetwertyńskiego i Zakrzewskiego dotyczącymi prawnej strony zagadnienia m.in. w związku z projektami senatora Podgornikowa. Drugą, w najbliższych latach główną sferą zainteresowań Wydziału, stała się kwestia handlu, zwłaszcza zbożem, traktatu handlowego z Niemcami, ceł i taryf przewozowych⁵³.

W czerwcu 1907 r. rozpoczęto organizowanie Wydziału Rolniczego utworzonego ostatecznie w październiku z sekcjami: szkolną, melioracyjną, gleboznawczą. W lutym 1909 r. wyodrębniła się sekcja nasienna. Na czele Wydziału, który liczył 27 członków, stanął dr Michał Natanson, sekretarzem i zarazem kierownikiem Pracowni Gleboznawczej został Sławomir Miklaszewski. Działali tu także Aleksander Karszo-Siedlewski i Aleksander Janasz, specjaliści od nasiennictwa i hodowli roślin. Najbardziej regularną pracę rozpoczęła sekcja gleboznawcza, do której przeszli członkowie dawnej delegacji gleboznawczej przy Sekcji Rolnej.

Wydział Rolniczy przystąpił do kontynuacji prowadzonych dotychczas w Sekcji Rolnej prac nad podniesieniem jakości upraw zbóż wraz z całym związanym z tym kompleksem zagadnień oraz prac nad organizacją szkolnictwa rolniczego. Już w pierwszym roku działalności CTR uruchomiono szereg kursów różnego stopnia, długo- i krótkoterminowych, otwarto wreszcie trzyletnie kursy stopnia wyższego, mające być w zasadzie wyższą szkołą rolniczą. W 1908 r. zorganizowano pierwsze wycieczki do Szwecji i Danii w celu zwiedzenia tamtejszych gospodarstw i niektórych instytucji rolniczych. Na członkach Wydziału Rolniczego spoczęła też duża część zadania dostarczenia danych i opracowania dezyderatów do memoriału, który prezes CTR przedstawił w Głównym Zarządzie Rolnictwa w marcu 1908 r. Stanowiło to pierwsze oficjalne wystąpienie CTR o subsydia państwowe na potrzeby rolnictwa w Królestwie⁵⁴.

⁵³ A. Okołowicz, *Wydział Społeczno-Ekonomiczny*, „Gazeta Rolnicza” 1917, nr 24, *Zeszyt Jubileuszowy CTR*, s. 426.

⁵⁴ Program Wydziału Rolniczego CTR przedstawiony na zebraniu organizacyjnym przez przewodniczącego dra Michała Natansona, „Gazeta Rolnicza” nr 44 z 2 listopada 1907, s. 731—733; Memoriał Prezesa CTR..., AAN, CTR 90; AAN, CTR 6, k. 74—75.

Równoległe z wymienionymi rozpoczął prace Wydział Hodowlany kierowany przez Stanisława Chaniewskiego. Wydział wyłonił się z dawnej delegacji hodowlanej przy Sekcji Rolnej; został podzielony na sekcje chowu koni, bydła, owiec, po roku doszła sekcja chowu trzody.

We wrześniu 1908 r. wyodrębniono z Wydziału Rolniczego Wydział Doświadczalno-Naukowy, którego kierownictwo objęli dr Ignacy Kosiński i Stanisław Leśniowski. Praca tego Wydziału skupiała się koło koordynacji działalności istniejących i tworzonych stacji rolniczych, ferm i pól doświadczalnych na całym terenie Królestwa. Podjęto starania o zorganizowanie i wyposażenie centralnej stacji rolniczej⁵⁵. W 1908 r. planowano zorganizowanie Wydziałów: Leśnego, Mleczarskiego i Rybackiego.

W dalszych latach istnienia CTR do jego wydziałów i sekcji zaczęły wstępować związki specjalistyczne i spółki rolne. Związki hodowlane przystępowały do odpowiednich sekcji Wydziału Rolniczego. Towarzystwa ubezpieczeniowe, kredytowe, melioracyjne, mleczarskie oraz spółki gorzelnicze i syndykaty wstępowały do utworzonej w 1911 r. sekcji kooperatyw rolniczych przy Wydziale Społeczno-Ekonomicznym.

Reorganizacja i rozwój terenowych Towarzystw Rolniczych

Pozycję organizacji rolniczych w systemie prawno-administracyjnym Królestwa określała ustawa z 4/17 marca 1906, która też umożliwiła dalsze zmiany w ich strukturze. Na pierwszym zebraniu CTR w marcu 1907 r. zasiadali przedstawiciele 8 towarzystw gubernialnych i 5 okręgowych. W tym samym roku liczba towarzystw gubernialnych zmalała do 7, okręgowych wzrosła do 17; w końcu 1908 r. obserwujemy stan 30 towarzystw działających plus jedno w organizacji. W 3 guberniach: kieleckiej, radomskiej i suwalskiej działały wyłącznie towarzystwa gubernialne, w 2 dalszych obok nich powstały drogą secesji niewielkich okręgów towarzystwa lokalne — nałęczowskie w guberni lubelskiej i łączyckie w guberni kaliskiej. Kaliskie Gubernialne TR reprezentowało także autonomiczne Kaliskie Powiatowe TR. Pozostałe organizacje gubernialne były nimi już tylko z nazwy, gdyż na terenach guberni wyłoniły się nowe towarzystwa okręgowe: w gub. płockiej — ciechanowskie i ziemi dobrzyńskiej, w piotrkowskiej — częstochowskie i rawskie, w siedleckiej — łukowskie, włodawskie i sobieszynskie, w łomżyńskiej — ostrołęckie, ostrowskie i wysoko-mazowieckie. Wreszcie w gub. warszawskiej działało 8 towarzystw okręgowych: grodziskie, grójeckie, kujawskie, kutnowskie, mińsko-mazowieckie, płońskie, pułtuskie i sochaczewskie. Dziewiąte, łowickie, było w stadium organizacji. Gubernialne towarzystwo zaś nie istniało, gdyż nie można za takowe uważać Syndykatu Warszawskiego.

W następnych latach w ramach Kaliskiego Gubernialnego TR powstały dalsze autonomiczne towarzystwa powiatowe (łącznie 6); wreszcie powstało Hrubieszowskie i Sannickie TR, ubył Włodawskie i ten stan organizacyjny przetrwał do czasu wojny światowej. Włodawskie Towarzystwo Rolnicze utworzone na przełomie 1906 i 1907 r. (zatwierdzone w maju 1907), obejmujące powiat włodawski, działało do sierpnia 1910 r., kiedy zostało zamknięte przez władze za rzekome uchybienie przepisom

⁵⁵ *Sprawozdania CTR za lata 1908—1909*; I. Kosiński, *Z działalności doświadczalno-naukowej*, „Gazeta Rolnicza” 1917, nr 25, *Zeszyt Jubileuszowy CTR*.

językowym. W rzeczywistości był to akt represyjny wobec organizacji polskich, związany z akcją mającą na celu wyodrębnienie Chełmszczyzny.

Nowo powstające towarzystwa opierały się na ogół na ustawie wzorcowej, opracowanej w CTR. Natomiast towarzystwa dawniej już istniejące zmieniały pewne punkty swego statutu, zwłaszcza w związku ze sprawą członkostwa kółek rolniczych w towarzystwach⁵⁶. Przyczyną zmiany istniejącego przed 1906 r. systemu organizacji gubernialnych było w dużym stopniu jego nieprzystosowanie do lokalnych warunków. Gubernie były zbyt duże, aby członkowie towarzystw mogli zbierać się częściej, ponadto jednostki administracyjne nie pokrywały się z historycznie i tradycyjnie ukształtowanymi rejonami rolniczymi. Z praktycznych względów najodpowiedniejsze okazywały się towarzystwa o zasięgu powiatu lub dwóch, niekoniecznie pokrywające się z ich granicami. Wchodziły tu w grę sprawy kontaktów handlowych oraz powiązania ziemian, nawet osobiste. Trwały jeszcze pewne związki sprzed wieku. Jako na powód istotniejszy wskazywało same CTR tłumacząc, że: „towarzystwa rolnicze i kółka rolnicze powstają szczególnie licznie w guberni warszawskiej i kaliskiej, co wynika z tego, że gubernie te znajdują się na wyższym poziomie kultury i ludność miejscowa rozumie znaczenie towarzystw rolniczych”⁵⁷. Oddziaływał tu jeszcze inny czynnik: towarzystwa gubernialne pozostawały domeną własności większej i największej, w okręgowych zaś, zwłaszcza w powiatowych, dochodzili do głosu właściciele niewielkich folwarków, dzierżawcy, drobniejsi przedsiębiorcy rolni, wreszcie działacze kółek rolniczych i w jakimś stopniu zrzeszeni w kółkach chłopi. Ci ostatni nigdzie nie zagrażali przewadze ziemiańskiej, ale sprawy ich gospodarstw i potrzeby społeczno-oświatowe chłopstwa wysuwały się w mniejszych terytorialnie towarzystwach na bardziej poręczne miejsce. Za typowe można by uważać towarzystwo obejmujące obszar powiatu, obserwujemy jednak przekraczanie granic i przyłączanie pewnych gmin z sąsiedniego, nawet należącego do innej guberni. Granice towarzystw zmieniały się i corocznie do 1914 r. zauważa się korekcie wynikające z potrzeb i decyzji członków.

Strukturę wewnętrzną towarzystw narzucały wymogi ustaw państwowych, zaznaczyły się też tendencje unifikacyjne CTR (wprowadzenie ustawy wzorcowej). Na czele towarzystwa stali: prezes i wiceprezes, którzy wraz ze skarbnikiem (kasjerem) i sekretarzem stanowili zarząd wybierany na walnym zebraniu członków. Pomiedzy walnymi zebraniem działała w imieniu członków Rada pod przewodnictwem prezesa. Towarzystwa miały swe wydziały, bądź delegacje, sekcje stałe i komisje czasowe. W większości towarzystw działały wydziały kółek rolniczych względnie włościańskich, lub wydziały kółek i spółek. Wydziałów takich nie było w Ostrowskim, Łukowskim i Sobieszyńskim TR, gdzie kółkami kierowały bezpośrednio zarządy towarzystw. Niekiedy Wydziały Kółek powstały dopiero w latach 1909—1913. Na ogół obserwuje się w towarzystwach wydziały rolnicze, hodowlane, społeczno-ekonomiczne. Wydziały handlowe działały na nieco innych warunkach niż pozostałe. Przeważnie spotyka się Oddział Handlowy, będący filią syndykatu, np. warszawskie-

⁵⁶ Tak np. Kieleckie TR w 1907 r. zmieniło § 11 statutu przez dodanie, że „członkami Towarzystwa mogą być również i stowarzyszenia, mające jednakowe z Towarzystwem cele i stanowiące osobę prawną” oraz § 3: „jak również otwierać w rejonie swych czynności miejscowe oddziały i kółka rolnicze”. Por. S. Borkiewicz, op. cit., s. 24.

⁵⁷ AAN, CTR 41.

go. Oddział taki należał do towarzystwa bardziej ze względów formalnych i dla pewnej dogodności organizacyjnej, aniżeli ze względów rzeczowych. W zasadzie członek Oddziału, czyli syndykату powinien być członkiem towarzystwa, w praktyce zasada ta nie była wszędzie przestrzegana. Oddziały prowadziły operacje handlowe samodzielnie i na swój rachunek, wpłacając jedynie corocznie pewne sumy składkę członkowską na rzecz towarzystwa. Budżety roczne tych ostatnich wynosiły od kilkuset do kilku tysięcy rubli, wyjątkowo więcej; wpłaty syndykату, gorzelni lub cukrowni (jeśli te były stowarzyszone) stanowiły dosyć poważną pozycję w dochodach. Wydziały hodowlane były często związkami hodowlanymi, lub związkami kontroli obór, wydziały ubezpieczeniowe agenturą odpowiedniego towarzystwa ubezpieczeniowego. Ponadto spotyka się różnego rodzaju wydziały mleczarskie, melioracyjne, gorzelnicze, leśne i inne, ulegające często zmianom i likwidacjom.

Z terenowymi towarzystwami rolniczymi współpracowały lokalne Koła Ziemianek, prowadzące pracę społeczno-oświatową wśród kobiet wiejskich⁵⁸.

Ustawa z 4/17 marca 1906 umożliwiła zawiązanie się licznych organizacji i stowarzyszeń, co dla władz carskich oznaczało rozszerzenie zakresu pracy organów zajmujących się nadzorem. Nie wszystkie władze były na to przygotowane, brakowało też szeregu przepisów wykonawczych. Mimo dwujęzycznego opublikowania ustawy wraz z przepisami tymczasowymi o zebraniach publicznych w urzędowych organach prasowych Ministerstwo Spraw Wewnętrznych uznało za konieczne rozesłanie cyrkularzy i instrukcji zawierających wyjaśnienia i wytyczne do generał-gubernatora, gubernatorów, instancji policyjnych i administracyjnych. Przejawiały się często konflikty stowarzyszeń z władzami lokalnymi i interwencje u organów nadrzędnych.

Generał-gubernator i jego kancelaria (zwłaszcza Wydział III Spraw Społecznych i Szkolnych, referat I zajmujący się m.in. organizacjami rolniczymi) stanowiły dla CTR jako dla związku towarzystw o zasięgu krajowym instancję pośredniczącą w stosunkach z władzami petersburskimi. Kancelaria generał-gubernatora wydawała też zezwolenia w zakresie publicznej działalności Towarzystwa. Zasadnicza jednak kontrola nad CTR należała do gubernatora warszawskiego oraz do Urzędu d. s. Stowarzyszeń Guberni Warszawskiej. W stosunku do towarzystw terenowych i kółek funkcję tę wykonywali właściwi gubernatorzy i miejscowe urzędy. Na żądanie ministerstw władze gubernialne dostarczały danych o organizacjach interesujących poszczególne resorty. Samo CTR również utrzymywało kontakt z centralnymi władzami administracji rolniczej w Petersburgu drogą korespondencyjną i poprzez osobiste wyjazdy działaczy.

Niezależnie od administracji cywilnej kontrolą różnych organizacji, w tym i towarzystw rolniczych, zajmowała się ochrana i policja. Organy te interesowały się głównie sprawami personalnymi zwłaszcza w aspekcie ewentualnych powiązań z ruchem rewolucyjnym. Baczna uwagę zwracano na tematykę zjazdów przedstawicieli kółek rolniczych

⁵⁸ Zjednoczone Koło Ziemianek, a następnie od marca 1907 r. Towarzystwo Zjednoczonych Ziemianek wywodziło się z Sekcji Kobięcej przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. W końcu 1906 r. miało 34 kół terenowych z 398 członkiniami. Por. *Sprawozdanie Zjednoczonego Koła Ziemianek*, „Świat Kobięcy” 1906, nr 51/52; Ustawa Tow. Zjednoczonych Ziemianek — AGAD, GGW 125 272, k. 94.

i na wszelkie kursy dla chłopów⁵⁹. Do czasu wybuchu wojny światowej władze rosyjskie podejmowały różnego rodzaju próby wzmoczenia kontroli i ograniczeń wobec organizacji rolniczych⁶⁰.

Powiązania i polityczne cele Centralnego Towarzystwa Rolniczego

W oczekiwaniu na spodziewaną w latach 1905—1906 autonomię i wobec braku szeregu polskich instytucji, CTR obok działalności gospodarczej i społecznej podjęło zadania natury politycznej. Większość czołowych działaczy Towarzystwa stanowili ludzie politycznie zaangażowani. W organach kierowniczych spotyka się poszczególnych członków Stronnictwa Polityki Realnej oraz niezorganizowanych przedstawicieli kręgów konserwatywnych. Najaktywniejszą i najliczniejszą grupę stanowili jednak członkowie Ligi Narodowej, Związku Pracy Narodowej, dawni działacze „Zetu”, wreszcie członkowie Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego. W gronie założycieli byli to: St. Dzierzbicki, St. Chełchowski, Antoni Bieliński. W pierwszym Prezydium i Komitecie zasiadali: Chełchowski, Dzierzbicki, Kiniorski, Bohdan Wasiutyński. Wkrótce doszedł do tej liczby Jerzy Gościcki i inni⁶¹. Istotną kwestią było równoczesne członkostwo niektórych osób we władzach CTR i w Kole Polskim. Zwłaszcza Grabski lansował zasadę ścisłej współpracy Towarzystwa z Kołem we wszystkich sprawach dotyczących rolnictwa i ustroju agrarnego. Realizowano tę współpracę za kadencji III i IV Dumi. Wśród pracowników fachowych znalazła się grupa ludowców, a nawet socjalista (inż. Zygmunt Chmielewski z PPS-Frakcji).

Przedstawiony tu zarys profilu politycznego warszawskiej centrali nie odpowiadał profilom zarządów towarzystw terenowych i nie wynikał z proporcjonalnego układu sympatii politycznych wśród rzeszy członkowskiej. Niewątpliwie narodowa demokracja chciała poprzez oparcie kierownictwa CTR umocnić swe wpływy wśród szerszych warstw ziemiaństwa i zamożniejszego chłopstwa.

Już w pierwszych deklaracjach kierownictwa CTR zauważa się wiele tonów dyktowanych pozornym altruizmem. Wypowiedzi te ze strony przedstawicieli klasy, która w ciągu ostatniego półwiecza, mimo szeregu doświadczeń i głosów krytyki tak z zewnątrz, jak i z własnego środowiska, nie potrafiła jako całość wyjść poza ramy egoistycznego myślenia — były przejawem zastosowania jedynie bardziej giętkiej i dalekowszocnej polityki. Obrona klasowych interesów, która znalazła wyraz w rezolucji Zjazdu Agrarnego jest motorem działania, pomimo formal-

⁵⁹ AAN, CTR 26, 90; AGAD, GGW 105 284, 105 400; WAP Warszawa, AWO 238, 239, 242.

⁶⁰ Departament Rolnictwa usiłował wprowadzić swego delegata do władz CTR, chciano urzędowo zakazać działalności na obszarze Chełmszczyzny. AAN, CTR 4, k. 6. W drugiej połowie 1913 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zwróciło się poprzez generał-gubernatora do gubernatorów w sprawie projektu nowej ustawy dla towarzystw rolniczych. Gubernatorzy zaproponowali kontrolę nad składem osobowym zarządów z prawem interwencji w tym zakresie, prawo zamykania towarzystw „w przypadku działalności wrogiej dla państwa”, ograniczenia w używaniu języka polskiego. AGAD, GGW 104 163, k. 48—69.

⁶¹ O polityce endecji przenikania do władz organizacji społecznych i podporządkowywania ich swej linii programowej por. m.in. *Dokumenty do historii Ligi Narodowej*, oprac. Wł. P o b ó g - M a l i n o w s k i, „Niepodległość” t. IX—X, 1934; St. K o z i c k i, op. cit. i in.

nego stronienia od tej deklaracji. Seweryn Czetwertyński przemawiając w Sejmie Ustawodawczym w 1919 r. przedstawił politykę kierowników Towarzystwa następująco: „Jakieś dwanaście lat temu, gdy sturaliśmy się w Towarzystwie Centralnym Rolniczym zaprowadzić reformę stołypinowską w Królestwie to myśmy z p. Władysławem Grabskim w memoriale złożonym władzy rosyjskiej podkreślali, że ponieważ rozwój społeczny jest u nas zacofany, trzeba się zdobyć na takie prawo i nadanie takiego prawa Bankowi Włościańskiemu, żeby ten proces parcelacyjny przyspieszyć. Myśmy wówczas zdawali sobie doskonale sprawę, że ażeby uniknąć rewolucji i przewrotów w przyszłości trzeba tę ewolucję wszelkimi możliwymi środkami przyspieszyć”⁶².

Jednym z istotnych dążeń instytucjonalnych CTR było spełnianie funkcji ziemiańskiego samorządu rolniczego, mimo pewnych nadziei w Królestwie nie utworzonego. Towarzystwo nie miało ku temu podstaw prawnych, dążyło więc do celu drogami pośrednimi. Poprzez wkraczanie na pola działalności zastrzeżone (np. w guberniach wielkorosyjskich) dla samorządu chciano ustanowić instytucję samorządową *de facto*. Rychło osiągnięto na tym polu pewne rezultaty, o których w dziesięciolecie Towarzystwa pisał Antoni Wieniawski: „Dzięki właśnie skupieniu życia rolniczego w jednej instytucji poczęto się poważnie liczyć z głosem CTR. Zwracano się o opinię w ważniejszych zamierzeniach, które w Cesarstwie organom urzędowym powierzane były”⁶³. Ta dążność do pełnienia roli polskiego „quasi ministerstwa rolnictwa”, a nawet ministerstwa reform rolnych nieprzypadkowo zbiegała się z myślą wyrażoną w znanym artykule „Polaka” z grudnia 1905 r.: „z osłabionych rąk carskich urzędników musimy wydzierać różne ustępstwa, musimy wykonywać sami te rzeczy, które wykonywałyby nasz polski rząd i w ten sposób krok za krokiem rząd ten w kraju naszym budować”⁶⁴. Zbiurokratyzowany aparat carski nie mógł kierować przemianami gospodarczymi, chociażby w zakresie czysto agronomicznym, o jakie chodziło czołowym działaczom CTR. Byli oni ludźmi fachowo wykształconymi i to nie jednostronnie, studiowali przeważnie na Zachodzie, głównie w Niemczech, niekiedy we Francji i Szwajcarii. Poznając nowocześniejszą myśl agronomiczną i ekonomiczną szukali możliwości zastosowania jej w kraju. Przy uwzględnieniu specyfiki warunków Królestwa i jego miejsca w ramach imperium rosyjskiego reprezentowali orientację rolniczą kapitalistyczną typu zachodniego. Świadczą o tym od początku związki CTR z organizacjami rolniczymi zaboru pruskiego, kierowanie wycieczek i praktykantów do Wielkopolski, na Śląsk, do Czech, Danii, Szwecji, Niemiec. Tematyka obrad i studiów fachowych, kursów i odczytów wskazuje, że widziano przyszłość w rolnictwie intensywnym, na wzór np. Danii. Rosja carska, która z największą niechęcią i nieudolnością modernizowała swe półfeudalne instytucje życia gospodarczego i społecznego na wsi była tu przykładem zacofania, tak ze względu na typy prowadzonej gospodarki (z wyjątkiem np. guberni nadbałtyckich), jak i ze względu na antagonizm między ziemiaństwem i chłopstwem. Twór-

⁶² Czetwertyński wysuwa tutaj na pierwszy plan sprawę tzw. racjonalnej parcelacji w związku z tematyką aktualnej dyskusji sejmowej. *Sejm Ustawodawczy R.P. Sprawozdanie Stenograficzne*, 58 posiedzenie w dn. 28 czerwca 1919 r., s. LVIII/8.

⁶³ A. Wieniawski, *Dziesięciolecie CTR*, „Gazeta Rolnicza” 1917, nr 24, *Zeszyt Jubileuszowy CTR*, s. 396.

⁶⁴ „Polak” 1905, nr 12, art. wstępny.

cy CTR chcieli wykorzystać proces wzrostu aktywności społecznej i świadomości narodowej wśród chłopów, dostosować ten proces w sferze życia ekonomicznego i społecznego do własnych celów, włączyć w ziemiańskie ramy organizacyjne. Traktowali wieś tradycyjnie nadal przedmiotowo, podkreślając swą rzekomą niezbędność jako warstwy oświeconej i narodowo uświadomionej⁶⁵. Przy takich założeniach starali się przemilczać fakt, że istniał już samodzielny chłopski ruch polityczny, w którego programach i praktyce sprawa bytu narodowego miała również czołowe miejsce.

CTR utworzono przede wszystkim dla obrony interesów gospodarczych większej własności folwarcznej a także towarowego gospodarstwa chłopskiego. W centrum programu gospodarczego znalazła się intensyfikacja produkcji rolnej oraz praca fachowo-organizacyjna. W tych zakresach działalność Towarzystwa przyniosła szereg pozytywnych wyników. W polityce społecznej motywem zasadniczym jest dążność ziemiaństwa do odegrania wiodącej roli na wsi. Próba ta była historycznie spóźniona, z czego zdawano sobie w pewnej części sprawę. Dla realizacji swych celów użyto atutów ekonomicznych i społeczno-oświatowych znajdujących się w rękach ziemian. Wykorzystano skwapliwie wszystkie możliwości, jakie dawał ustrój polityczno-prawny utrzymywany przez zaborcę oraz aktualny układ sił partyjno-politycznych. Ta strona działalności stała się obiektem krytyki antyobszarniczych ugrupowań ludowych.

⁶⁵ „Zadaniami programowymi CTR były: popularyzacja wiedzy rolniczej, współdziałanie z akcją państwową w podniesieniu kultury rolniczej i rzeczoznawstwo dla państwa w jego polityce rolniczej. Zadaniem zaś, o którym zaborcom nie mówiło się, było budzenie ducha narodowego i poczucia narodowej łączności z resztą społeczeństwa w włościaninie polskim i tworzenie przez jego materialne podniesienie prawdziwego obywatela kraju” (A. Żabko-Potopowicz, op. cit., s. 56—57).

ANEKS

Członkowie Towarzystw Rolniczych, kółka i spółki rolnicze oraz ich członkowie w 1908 r.

Gubernia	Tow. rolnicze	Liczba członków	Liczba kółek i spółek	Liczba członków kółek i spółek
Warszawska	1. Grodziskie	158	8	307
	2. Grójeckie	130	7	304
	3. Kujawskie	140	33	800
	4. Kutnowskie	70	28	600
	5. Mińsko-Maz.	68	8	294
	6. Płońskie	169	6	120
	7. Pułtuskie	192	18	788
	8. Sochaczewskie	86	6	274
	Razem	1013	114	3487
Łomżyńska	9. Łomżyńskie	92	32	900
	10. Ostrołęckie	80	3	140
	11. Ostrowskie	40	7	210
	12. Wysoko-Maz.	22	1	65
	Razem	234	43	1315
Siedlecka	13. Siedleckie	97	21	1126
	14. Łukowskie	62	3	236
	15. Włodawskie	119	3	281
	16. Sobieszyńskie	115	4	180
	Razem	393	31	1823
Płocka	17. Płockie	151	27	1343
	18. Ciechanowskie	170	28	913
	19. Ziemi Dobrzyńskiej	90	11	600
	Razem	411	66	2856
Piotrkowska	20. Piotrkowskie	115	26	520
	21. Częstochowskie	131	8	160
	22. Rawskie	70	7	120
	Razem	316	41	800
Kaliska	23. Kaliskie gub.	200	37	2500
	24. Kaliskie pow.	35	13	600
	25. Łęczyckie	62	20	1000
	Razem	297	70	4100
Lubelska	26. Lubelskie	400	116	2320
	27. Nałęczowski	102	3	60
	Razem	502	119	2380
Kielecka	28. Kieleckie	318	—	—
Radomska	29. Radomskie	277	5	100
Suwalska	30. Suwalskie	162	4	200
Razem w Królestwie Polskim		3923	493	17061

Źródła: *Sprawozdania i Roczniki CTR* za lata 1908–1913, Kółka i spółki potraktowane są łącznie, gdyż niekiedy nie sposób ich rozdzielić. Liczby dotyczą tych kółek i spółek, które należały formalnie do Towarzystw Rolniczych, lub chociażby utrzymywały z nimi kontakt. Liczba członków kółek i spółek jest dokładna tylko dla gub. siedleckiej i płockiej oraz większej części gub. warszawskiej. Dla pozostałych dane szacunkowe w oparciu o ilości średnie oraz dane z lat późniejszych.

Станислав Дзенциоловски

ЦЕНТРАЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В КОРОЛЕВСТВЕ ПОЛЬСКОМ И ЕГО ПРОГРАММА В 1906—1908 ГГ.

В 1861 г. Сельское Общество руководимое Анджеем Замойским было упразднено. В условиях политического режима после январского восстания создание какой бы то ни было польской сельскохозяйственной организации было невозможно. Более активные помещики объединились в 1890 годы в сельскохозяйственном кружке Варшавского Отделения общества поддержки русской промышленности и торговли. Всего в 1899—1901 гг. основывались губернские синдикаты и сельскохозяйственные общества. Уступки царского правительства в итоге революции 1905 г. особенно закон о обществах от 4/17 марта создали возможность легализации в начале ноября 1906 г. Центрального Сельскохозяйственного общества.

Замыслы экономической программы сельскохозяйственной организации прошли в 1864—1906 гг. серьезную эволюцию, что было связано с развитием капитализма в сельском хозяйстве. На социальную программу решающее влияние имела революция 1905 г.; ее падению следовали натиски с правых позиций на создававшееся общество. Летом 1906 г. консервативное „Слово”, орган партии реальной политики (Stronnictwo Polityki Realnej) расписал анкету имевшую в виду осуждение рассматриваемых в I Думе проектов принудительного отчуждения крупной земельной собственности. Созванный в связи с этим Аграрный съезд в исходе ноября 1906 с участием землевладельцев Царства Польского и польских помещиков с белорусских и украинских земель выступил против более смелым замыслам реформы сельскохозяйственного уклада. Осужденную Съездом политику Польского клуба в Думе защищал Роман Дмовски обвиняя участников в отсутствии более широкого кругозора и рекомендуя тактические уступки требованиям крестьянства. Формирующееся крестьянское движение и рост его радикализма угрожали также устранением помещиков из общественной жизни деревни. Основатели Центрального Сельскохозяйственного общества сотрудничая с эндецией решили ввести в свои организационные рамки крестьянские земледельческие кружки появившиеся в большем числе с половины 1906 г. Крестьянские группировки требовавшие организационной самостоятельности движению земледельческих кружков, привели к созданию 9 декабря 1906 г. независимого Общества земледельческих кружков имени Сташица. Зато Центральное Сельскохозяйственное Общество созвало 11 декабря съезд делегатов независимых от себя земледельческих кружков и товариществ, на котором решено было создать Центральный отдел земледельческих кружков при ЦСО. Помещичье покровительство крестьянским кружкам встретило с острой критикой со стороны крестьянского движения. Торжественное открытие деятельности Центрального сельскохозяйственного общества состоялось 11 марта 1907 г. К исходу 1908 г. организация объединяла уже 30 местных сельскохозяйственных обществ с 3923 членами и сеть 493 земледельческих кружков. Председателем стал деятельный национал-демократ Станислав Хелховски, а после его скоропостижной смерти Северин кн. Четвертинский, представитель более консервативного крыла в эндеции. Среди деятелей ЦСО вскоре выдвинулся на первое место Владислав Грабски, член Польского клуба в Думе. Путем завладения руководством ЦСО национал демократия стремилась укрепить свое влияние в среде помещиков и зажиточного крестьянства. В своей хозяйственной деятельности ЦСО решила поддерживать развитие капиталистических преобразований в сельском хозяйстве, м.пр. путем технических нововведений и распространения знаний в области сельского хозяйства. ЦСО стремилась также исполнять обязанности несуществовавшего в Королевстве Польском помещичьего самоуправления, желая в итоге объединить и подготовить кадры для польского Министерства сельского хозяйства на случай получения Королевством автономии либо независимой Польши.

Stanisław Dzieciolowski

L'ASSOCIATION AGRICOLE CENTRALE DANS LE ROYAUME DE POLOGNE ET SON PROGRAMME DANS LES ANNÉES 1906—1908

En 1861, le Société Agronomique dirigée par Andrzej Zamoyski fut dissoute. Dans le régime politique instauré après l'insurrection de janvier 1863, il était impossible de créer n'importe quelle organisation agricole polonaise. Les propriétaires terriens les plus actifs, dans la dernière décade du XIX^e siècle, se réunirent dans la Section Agricole de la Filiale Varsoviennne de l'Association pour la Promotion de l'Industrie et du Commerce Russes. Ce n'est qu'en 1899—1901 que se formèrent des syndicats et des associations agricoles au niveau du gouvernement („gubernia”). Les concessions faites par le gouvernement tsariste à la suite de la révolution de 1905, et notamment la loi sur les associations du 4/17 mars, rendirent possible la légalisation, au début de novembre 1906, de l'Association Agricole Centrale (Centralne Towarzystwo Rolnicze).

Les conceptions du programme économique d'une organisation agricole avaient beaucoup évolué au cours des années 1864—1906, en liaison avec le développement du capitalisme dans l'agriculture. Quant au programme social, il fut influencé de façon décisive par la révolution de 1905; lorsque celle-ci fut étouffée, se fit sentir la pression des forces de droite sur l'Association qui était en train de naître. Dans l'été 1906, le journal conservateur „Słowo”, organe du Parti de la Politique Réaliste, lança une enquête visant à condamner les projets, discutés dans la I^{ère} Douma, d'une expropriation coercitive des grands propriétaires fonciers. Un Congrès Agraire, convoqué à la suite de cette action à la fin de novembre 1906 et auquel participèrent les propriétaires fonciers du Royaume de Pologne et ceux de nationalité polonaise de la Biélorussie et de l'Ukraine, s'opposa à toute conception d'une réforme de la structure agraire. La politique du Cercle Polonais à la Douma, condamnée par le Congrès Agraire, fut défendue, dans ce congrès même, par Roman Dmowski, qui reprocha aux congressistes l'absence de larges horizons et qui proposa des concessions tactiques envers les demandes de la paysannerie. Le Mouvement Populaire qui était en train de se former et qui allait se radicalisant, menaçait également d'éliminer les propriétaires de la vie sociale des campagnes. Les fondateurs de l'Association Agricole Centrale, en collaboration avec la Démocratie Nationale, décidèrent d'insérer dans le cadre de leur organisation les cercles agricoles des paysans, qui, à partir du milieu de 1906, naissaient en grand nombre. Les groupes „populistes”, souhaitant que le mouvement des cercles agricoles ait une organisation indépendante, firent naître, le 9 décembre 1906, l'Association des Cercles Agricoles Stanislas Staszic (Towarzystwo Kółek Rolniczych im. Staszica). En revanche, l'Association Agricole Centrale convoqua, le 11 décembre 1906, un congrès de délégués des cercles et des sociétés agricoles dépendant d'elle; ce congrès décida la création d'une Section Centrale des Cercles Agricoles auprès de l'Association Agricole Centrale (Centralny Wydział Kółek Rolniczych przy CTR). Ce patronage des propriétaires terriens sur les cercles des paysans fut violemment critiqué par le Mouvement Populiste.

L'inauguration de l'Association Agricole Centrale eut lieu le 11 mars 1907. A la fin de 1908, cette organisation groupait déjà 30 associations agricoles locales, avec 3923 membres et un réseau de 493 cercles agricoles. La charge de président fut confiée à Stanisław Chełchowski, membre actif de la Démocratie Nationale, et, après la mort subite de celui-ci, au Prince Seweryn Czetwertyński, représentant de l'aile conservatrice de la Démocratie Nationale. Parmi les militants se distingua bientôt Władysław Grabski, membre de la Douma. Par son emprise sur la direction

de l'Association Agricole Centrale, la Démocratie Nationale visait à renforcer son influence parmi les propriétaires terriens et les paysans aisés. Dans son activité économique l'Association décida d'appuyer les transformations capitalistes dans l'agriculture, entre autres par la modernisation technique et la diffusion du savoir agronomiques. Elle aspirait en outre à exercer la fonction d'un organe d'auto-gouvernement agricole des propriétaires terriens, qui n'existait pas dans le Royaume de Pologne; elle voulait enfin réunir et préparer les cadres pour un ministère polonais de l'agriculture, pour le cas où le Royaume de Pologne acquerrait l'autonomie ou la Pologne recouvrerait son indépendance.